O`ZBEKİSTAN RESPULİKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

A`JİNİYaZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI

T a`biyattanıw ha`m geografiya fakul`teti

«Geografiya ha`m ekonomikalıq bilim tiykarları» kafedrası

«Geografiya ha`m ekonomikalıq bilim tiykarları»
qa`niygeliginin` 4- «a» kurs talabası
Bekimbetov Ruslan Tengelbaevichtin`

«Ekonomikalıq bilimnin` ilim sıpatında qa`liplesiwinde da`slepki ekonomikalıq jo`nelislerdin` tutqan ornı temasın oqıtıw metodikası» temasında

PİTKERİW QA`NİYGELİK JUMISI

İlimiy basshı: **e.i.k. Torebaev O.**

Kafedra baslıg`ı: **p.i.k. Gaipova R.**

No`kis – 2014

Mazmunı

Kirisiw . . . . . 3 - 6

I-Bap. Ekonomikalıq bilimlerdin` payda bolıwı rawajlanıw basqıshları 7 - 19

1.1. A`yemgi shıg`ıstag`ı qulshılıq ja`miyeti, ekonomikalıq ko`z-qaraslardın` qa`liplesiwi (payda bolıwı) . . . . . 7 - 14

1.2. Feodal ja`miyetinin` da`slepki basqıshında, Arab, Shıg`ıs ma`mleketlerinde İslam dininin` tarqalıwı, onın` ekonomikalıq pikirleri . . . . . 14 - 15

1.3. Orta Aziya ilimpaz-entsiklopedistleri ha`m oyshıllarının` ekonomikalıq oy-pikirleri . . . . . 15 - 18

1.4. Shıg`ıs ekonomikalıq ta`liymatının` rawajlanıwında saqıpqıran A`mir Temurdın` ekonomikalıq pikirleri . . . . . 18 - 19

II-Bap. Ha`zirgi zaman ekonomikalıq ta`liymatlardın` tiykarg`ı jo`nelisleri ha`m onı oqıtıw usılları. . . . . 20 - 53

2.1. Merkantalizm burjuaziyalıq siyasiy ekonomikanın` da`slepki mektebi . . . 20

2.2. Klassik ekonomikalıq mektebinin` payda bolıwının` tariyxıy shart-sharayatları ha`m onın` ulıwma xarakteristikası . . . . . 21 - 24

2.3. Ekonomikalıq ta`liymatlarda sotsialistlik bag`darlar . . . . . 24 - 28

2.4. Kapitalizmdi mayda burjuaziyalarsha kritikalaydı, qa`liplesiwi Batıs Evropa qıyalıy sotsialistlerinin` ekonomikalıq ta`liymatları . . . . . 28 - 31

2.5. XVIII a`sir aqırı XIX a`sir basındag`ı ekonomikalıq ta`liymatlar. . . . . 31 - 38

2.6. K. Marks ha`m F. Engel`s miynetlerindegi ekonomikalıq ideyalar. . . . . 38 - 41

2.7. XIX-a`sir aqırı ha`m XX-a`sir basındag`ı burjuaziyalıq -ekonomikalıq ta`liymatlar . . . . . 42 - 44

2.8. Ekonomikalıq bilimlerdin` payda bolıwı ha`m rawajlanıw basqıshları temasın oqıtıw metodikası. . . . . 44 - 53

Qısqasha juwmaqlar . . . . . 54 - 57

Paydalanıwg`a usınıs etiletug`ın a`debiyatlar. 58

Kirisiw

Pitkeriw qaniygelik jumıstın` aktuallıg`ı.

O`zbekstan Respublikası Prezidenti I.A.Karimov ta`repinen islep shıg`ılg`an o`zinin` g`a`rezsiz rawajlanıw jolına tiykarlang`an halda bazar ekonomikasına tolıq isenim menen o`tip barmaqta. Prezidentimiz atap ko`rsetkenindey, “Bizin` tiykarg`ı uzaq mu`ddetli ha`m strategiyalıq wazıypamız burıng`ısınsha qaladı – bul demokratiyalıq ma`mleket, puxaralıq ja`miyetti qurıw protsessleri ha`m bazar reformaların ja`ne de teren`lestiriw, adamlardın` sanasında demokratiyalıq qa`diriyatlardı bekkemlew jolınan tuwrı, izbe-iz ha`m printsipial barıwdan ibarat”. G`a`rezsizliktin` o`tken 22 jıllıq da`wiri dawamında milliy xojalıg`ımız ekonomikalıq jaqtan bekkemlenip, krizis jag`dayınan shıg`arıldı ha`m onın` ko`plegen tarawlarında turaqlı o`siwge erisildi. Biz bunı ma`mleketimizdin` 2004-jıldag`ı sotsial - ekonomikalıq rawajlanıw na`tiyjelerinen ko`riwimiz mu`mkin. Atap aytqanda, reformalar da`wirinde birinshi ret ulıwma ishki o`nimi 7,7 payızg`a (1991-jılg`a salıstırg`anda 19,8 payızg`a) o`sti, inflyatsiya da`rejesi 3,7 payızdı quradı. En` a`hmiyetlisi usı da`wir ishinde milliy g`a`rezsizlik ideyası ha`m ideologiyası qa`liplesip, xalqımız sanasına sin`ip barmaqta.

Bunday jan`alanıw protsessinde turmısımızg`a biz ushın burın onshelli tanıs bolmag`an nızam - qag`ıydalar, tu`sinikler, xojalıq ju`rgiziw mexanizmleri, usılları, printsipleri kirip kelmekte. Menshik iyeleri, isbilermenler, aktsionerler, bankirler, birja iyeleri, menedjerler, brokerler ha`m basqa bazar ekonomikasının` jan`a sub`ektleri, sotsiallıq topar ha`m qatlamları qa`liplespekte. Usılardı esapqa alg`an halda ja`miyetimizde ekonomikalıq pa`nlerdi u`yreniwge umtılıw ku`sheymekte. Sebebi erkin bazar ekonomikasına o`tiwge baylanıslı isbilermenlik qatnasıqları rawajlana basladı. Isbilermen bolıp pul tabıw ushın istin` ko`zin biliw, ekonomikalıq xızmetti durıs sho`lkemlestiriw ha`m onın` nızam - qag`ıydaların biliwdi talap etedi. Bunın` ushın ha`r bir adam jeterli da`rejede ekonomikalıq bilimge iye bolıwı za`ru`r.

**Bul pitkeriw qa`niygelik jumıstın` maqseti ha`m wazıypası** - adamzat ja`miyetinin` rawajlanıwının` tiykarı bolg`an ekonomika tu`sinigi, onın` aldında

turg`an wazıypaları, ekonomikalıq bilimlerdin` qa`liplesiwi ha`m rawajlanıw basqıshları, ekonomikalıq teoriya pa`ninin` predmeti, ekonomikalıq protsesslerdi ilimiy biliwdin` tiykarg`ı metodları, ekonomikalıq teoriyanın` ilim sıpatında atqaratug`ın wazıypaları, ekonomikalıq kategoriyalar ha`m nızamlar, sotsial - ekonomikalıq mu`ta`jlikler, olardın` du`zilisi, mu`ta`jliklerdin` o`sip barıw nızamı, ekonomikalıq xızmet,onın` differentsiatsiyası ha`m integratsiyası, o`ndiris protsessinin` ekonomikalıq mazmunı ha`m onın` tiykarg`ı faktorları, ja`miyetlik xojalıqtı ju`rgiziw formaları` natural ha`m tovar o`ndirisi, olardın` xarakterli belgileri, tovar ha`m onın` qa`siyetleri, puldın` payda bolıwı, ma`nisi ha`m wazıypaları, ekonomikalıq o`siw tu`sinigi, onın` faktorları ha`m tu`rleri, ekonomikadag`ı tsikllı o`zgerisler ha`m olardın` sebepleri, milliy baylıq ha`m ekonomikalıq potentsial tu`sinikleri, menshik qatnasıqlarının` mazmunı, menshik formaları ha`m tu`rleri, menshik formaların o`zgeritiw jolları ha`m usılları, sonday-aq bul protsesstin` O`zbekstandag`ı o`zgesheliklerine ayrıqsha itibar qaratıladı.

**Pitkeriw qa`niygelik jumıstın` ob`ekti bolıp** - ekonomikalıq pa`nlerdi u`yrengende, onın` nızam - qag`ıydaların biliw ushın, da`slep, ekonomikanın` o`zi ne, onın` wazıypaları nelerden ibarat, ol ilim sıpatında qashan payda bolg`an ha`m qanday rawajlanıw basqıshlarına iye degen sorawlarg`a juwap beriwimiz tiyis.

Qa`niygelik pitkeriw jumıstın` predmeti.

Ataqlı ilimpaz Abdulla Avloniydin` jazıwınsha` "Ekonomika dep, pul ha`m tovar sıyaqlı o`nimlerdin` qa`dirin biliwge aytıladı. Tovar qa`dirin biliwshi adamlar orınsız jerge bir tiyin jumsamaydı, ornı kelgende puldı ayamaydı**" ...**

Ekonomika so`zi ilimge a`iyemgi grek filosofı Aristotel ta`repinen kirgizilip ("**oikos**" – u`y, xojalıq; "**homos**" – u`yreniw, nızam), sol da`wirde u`y xojalıg`ın ju`rgiziw sheberligidegen ma`nistim an`latqan.

Bu`gingi ku`ni ekonomika degende, sheklengen ekonomikalıq resurslardan u`nemli paydalanıp, adamlardın` tirishilik etiwi, rawajlanıwı ushın za`ru`r bolg`an turmıslıq o`nimlerdi (qurallardı) islep shıg`arıw ha`m olardı tutınıwshılarg`a jetkerip beriwge qaratılg`an, bir - biri menen baylanıslı ha`reket etetug`ın tu`rlishe xızmetlerdi bir pu`t in etip birlestiriwshi sistema tu`siniledi.

Ekonomikalıq turmıstın` sırların biliw sol joldag`ı xızmettin` tiykarg`ı bag`darların anıqlawg`a umtılıw erte zamanlarda qaliplesip, bul umtılıw ekonomikalıq xızmetti ta`rtipke salıw, onı adamlarg`a kerekli bolg`an ta`repke bag`darlawg`a unamlı ta`sir etiw za`ru`rliginen kelip shıqqan.

Ha`zirgi da`wirde de ha`r qıylı a`debiyatlarda ekonomikalıq teoriya pa`ninin` predmeti boyınsha tu`rlishe anıqlamalardı ushıratıwg`a boladı. Keyingi da`wirdegi ekonomistler bul pa`nnin` u`yreniw predmetin resurslardın` sheklengenligi menen baylanıstıradı.

Makkonell K.R., Bryu S.L. avtorlıg`ındag`ı "**Ekonomiks**" kitabında bul pa`nnin` predmeti adamlardın` materiallıq talapların tolıg`ıraq qanaatlandırıw maqsetinde sheklengen resurslardan na`tiyjeli paydalanıw jolların u`yreniw bolıp esaplanadı dep ko`rsetedi.

"**Ekonomiks**" ekonomikalıq teoriya kursına salıstırg`anda bir qansha ken`irek bolıp, ol Kembridj universitetinde A.Marshalldın` usınısı boyınsha engizilgen edi.

A.F.Shishkin avtorlıg`ındag`ı ekonomikalıq teoriya sabaqlıg`ında bul pa`n o`ndiris qatnasıqların uyretedi degen anıqlama basshılıqqa alınadı.

Ekonomikalıq teoriya pa`ninin` predmeti boyınsha O`zbekstan ekonomistleri de o`zlerinin` bir qansha bahalı pikirlerin bildiredi.

S.S.G`ulomov, G.P.Juravleva ha`m basqa da bir qatar avtorlar ta`repinen jazılg`an "**Ekonomikalıq teoriya**" sabaqlıg`ında ha`m Sh.Shodmonov, T.Juraevlardın` «**Ekonomikalıq teoriya kursı»** boyınsha lektsiyalar teksti sıpatında jazılg`an kitabında da ekonomikalıq teoriya predmetine bir ta`repleme anıqlama beriwge jol qoymaw za`ru`rligi haqqında aytıladı.

Pitkeriw qa`niygelik jumıs ja`mi 58 betten ibarat bolıp, kirisiwden, 2 baptan, qısqasha juwmaqlar ha`m paydalanıwg`a usınıs etiletug`ın a`debiyatlar diziminen turadı.

Ekonomikalıq bilimlerdin` pa`n sıpatında qa`liplesiwi

Ideyalıq ag`ımlar, Mektepler atı	Tiykarın salıwshılar (ta`repdarları)	Ideyaları (ko`z - qarasları)
"Merkantilizm" (italiyansha merkante - sawdager)	T.Men (1571-1641), A.Monkret en (1575-1621), G.Skaruffi (1519-1584), D.Yum (1711-1776)	Ja`miyetlik baylıqtın` deregi sawda-da, tiykarınan sırtqı sawdada – aylanıs protsessinde payda boladı, ko`beyedi, sawdada ba`nt bolg`an miynet o`nimli miynet, basqa tarawdag`ı miynetlerdi o`nimsiz dep tu`sindiredi.
"Fiziokratlar" (grek. phisis – ta`biyat; kratos– ku`sh,u`stemlik)	F. Kene (1694-1774), A. Tyurgo (1727-1781)	Baylıq awıl xojalıg`ında do`retiledi ha`m ko`beyedi, degen ideyanı alg`a su`rgen
Klassik siyasiy Ekonomiya	A. Smit (1723-1790), D. Rikardo (1772-1823), U. Petti (1623-1686)	Baylıq tek awıl xojalıg`ında emes, sanaat, transport, qurılıs ha`m basqa xızmet ko`rsetiw tarawlarında da do`retiletug`ınlıg`ın da`liyillep bergen ha`m ha`r qanday baylıqtın` anası – jer, atası – miynet, degen qatan` ilimiy juwmaqqa kelgen. Olardın` u`lken jetiskenligi miynet qunı teoriyasının` tiykarın salıwı bolıp tabıladı.
"Marjinalizm" (frantsuzsha, marginal – aqırg`ı, qosılg`an)	K. Menger (1840-1920), F. Vizer (1851-1926), Bem-Baverk (1851-1914)	Olar ta`repinen qosılg`an tovar paydalıg`ının`, qosılg`an miynet yaki resurs o`nimdarlig`ının` pa`seyip barıw nıza-mı degen ideyalar islep shıg`ılg`an.
Ha`zirgi zaman ekonomikalıq teoriyasının` tiykarg`ı bag`darları` **a) neoklassik** (grekshe. Neos - jan`) **b) monetarizm** **v) keynslik bag`dar h.t.b**	A.Marshall (1842-1924), L. Valras (1824-1910) M.Fridmen (1912-) Dj. Keyns (1886-1946)	Ekonomikalıq protsesslerdin` funktsional baylanısı ha`m funktsional salıstırmaların islep shıg`ıwg`a ha`reket etken, bazar ten`salmaqlıg`ın ha`m bahasın anıqlawshı faktorlar talap ha`m usınıstan ibarat dep qarag`an.
		Ekonomikanı turaqlastırıwda pul faktorı tiykarg`ı rol atqaradı, degen ideyanı alg`a su`rgen
		Makroekonomikalıq ko`rsetkishler` milliy da`ramat kapital qa`rejetler, tutınıw ha`m toplawdın` o`z-ara baylanısın analizlep, investitsiya ha`m tutınıwdın` maqsetke muwapıq ta`rizde sho`lkemlesiwi ekonomikalıq rawajlanıwdın` a`hmiyetli faktorı dep ko`rsetken

1-Bap. Ekonomikalıq bilimlerdin` payda bolıwı rawajlanıw basqıshları

1.1. A`yemgi shıg`ıstag`ı qulshılıq ja`miyeti, ekonomikalıq ko`z-qaraslardın` qa`liplesiwi (payda bolıwı)

1575-1621-jıllarda jasag`an frantsuz ekonomisti Antuan Monkret en birinshi ret 1615-jılda "**Siyasiy ekonomiya traktatı**" atlı kishi ilimiy miynet jazıp, bul pa`ndi ma`mleket ko`leminde ekonomikanı basqarıwpa`ni sıpatında tiykarlap berdi.

Ekonomikalıq teoriya pa`ninin` qa`liplesiw protsessinde bir qansha ideyalıq ag`ımlar, mektepler ju`zege kelgen.Olar ja`miyet baylıg`ının` deregi ne,ol qay jerde ha`m qalayınsha ko`beyedi, degen sorawlarg`a juwap tabıwg`a urıng`an. Bul ag`ımlar,mektepler haqqındag`ı mag`lıwmattı to`mendegi tablitsada ko`riwimizge boladı.

Ekonomikalıq teoriya ja`miyetlik pa`n. Onın` predmetine tu`rlishe anıqlamalar berilgen:

Aristolel – bul pa`ndi u`y xojalıg`ın basqarıw nızamları haqqındag`ı pa`n dep ko`rsetken.

Merkantilistler, fiziokratlar, klassik siyasiy ekonomiya mektebinin` wa`killer – ekonomikalıq teoriya (siyasiy ekonomiya) baylıq haqqındag`ı, onın` derekleri ha`m olardı ko`beytiw jolların u`yreniwshi pa`n dep qarag`an.

Ekonomikalıq teoriya "**siyasiy ekonomiya**" degen at penen u`yrenilip kelingen bir qansha jıllar dawamında ol "materiallıq baylıqlardı o`ndiriw, bo`listiriw, almasıw ha`m tutınıwdı basqarıwshı nızamlar haqqındag`ı ilim" degen anıqla-mag`a tiykarlanıp kelindi.

Ekonomikalıq teoriyanı o`ndiris qatnasıqların u`yrenetug`ın ilim dep alıp qaraytug`ın ko`z - qaraslar XX a`sirde jasag`an ko`pshilik ekonomistler ta`repinen maqullanıp kelindi.

Ekomikalıq ta`liymatlar tariyxı kursı ekonomikalıq pa`nler arasında belgili orındı iyeleydi. Adamzat o`zinin` ko`p mın` jıllıq tariyxı dawamında u`lken ekonomika-lıq ha`m sotsiallıq rawajlanıw jolın basıp o`tken. Ha`r bir da`wirde anaw yaki mınaw ma`mlekette ayırım shaxslar (adamlar, alım yaki hakimler) ta`repinen

ekonomikalıq a`hmiyetke iye pikir, ideyalar, kontseptsiyalar, a`melge asırılg`an ha`m usılardın` na`tiyjesinde ma`mleket ha`m xalıqlar gu`llenip ha`m rawajlanıp al ayırım waqıtlarda kıyınshılıqlarg`a da ushırap turg`an.

Usı ekonomikalıq pikirlerdi ha`r ta`repleme u`yreniw, talqılaw olardın` arasında ulıwmalıq xarakterge iye bolg`anların ajıratıp alıp, turmısqa asırıw teoriyalıq jaqtan da, praktikalıq jaqtan da 6lken` a`hmiyetke iye. Sebebi olarda ko`p jıllıq ta`jriybeler toplang`an. Ekonomikalıq ta`liymatlar tariyxı pa`ninin` predmeti bul anaw yaki mınaw klasslar, sotsiallıq qatlamlardın` ma`plerin sa`ulelendiriwshi ekonomikalıq ideyalardın` payda bolıwı, rawajlanıwı gu`resi ha`m almasıwının` tariyxıy protsessi bolıp esaplanadı. Bul pa`n barlıq ekonomikalıq ha`m ekonomiks pa`nleri menen tıg`ız baylanıslı, ayrım jag`dayda onı ekonomikanın` tariyxı dep te atawg`a boladı. Biraq ekonomikalıq teoriya kapitalistlik islep shıg`arıw qatnasıqlarının` (o`ndiris qatnasıqlarının`) qa`liplesiw da`wirinde ju`zege shıqtı ha`m usı sistemanın` ekonomikalıq rawajlanıwının` nızam ha`m nızamlıqların u`yrendi. Ekonomikalıq ta`liymatlar tariyxı bolsa bir qansha ken` da`wirdi o`z ishine aladı ha`m o`z aldına g`a`rezssiz ha`reketke iye. Bul pa`ndi u`yreniw arqalı ekonomiks, xalıq xojalıg`ı tariyxı ha`m ekonomikalıq konseptsiyalar ja`ne de anıq bir ekonomikalıq predmetlerdi o`zlestiriw an`satlasadı. Anaw yaki mınaw ekonomikalıq o`zgerislerdin` sharayatların ha`m aqıbetin talqılawg`a ko`p ja`rdem beredi.

Ekonomikalıq ta`liymatlar tariyx penen tıg`ız baylanıslı (P.Samuel`son) Mısalı bizge bu`gingi ku`ni jan`asha bolıp ko`ringen bazar ekonomikası haqqındag`ı pikirler bunnan 200 jıl burın aytılg`an ha`m tolıq tu`sindirip, da`lillengen (A.Smit). Bazı bir ekonomikalıq ideyalar bolsa a`yyemnen belgili. Olardı u`yreniw ha`m turmısqa asırıw jaqsı na`tiyjeler beredi. Amerikanı qaytadan ashıwdın` keregi bolmaydı. Ekonomikalıq ta`liymatlar tariyxın u`yrengende ma`lim bir da`wir sistemasınan paydalanadı. Ha`zirshe en` maqul bolg`an usılı sotsiallıq ekonomikalıq formatsiyalardın` o`zgeriwine qaray is ju`rgiziw. Sebebi qaysı formatsiya u`stem bolıp, basqarıwdı a`melge asırg`an bolsa, (saykes keletug`ın qulshılıq yamasa kapitalizm) sol da`wirge ta`n

ja`miyet-tin` klasslıq du`zilisi, ekonomikalıq ma`pleri h.t.b. payda boladı. Qulshılıq ha`m feodalizm da`wirinde ideyalardın` tarqalıwı (migratsiyası) ju`da` qıyın bolg`an. Sonın` ushın bul da`wirlerdegi ekonomikalıq pikirlerdi ma`mleketlerdin` shegarasında ayırıp u`yrengen maqul boladı.

Kapitalizm da`wirinde xojalıq ha`m sotsiallıq turmısta internatsionalizm ku`sheygeni sebepli ekonomikalıq pikirlerdin` rawajlanıwı ha`m o`z aldına jalg`ız du`n`ya ju`zilik protsesske aylana basladı. Na`tiyjede klassik burjuaziyalıq ekonomikalıq teoriyasının` tiykarın salıwshılar A. Smit ha`m D. Rikardonın ko`z - qarasları du`n`ya ju`zine tez tarqala basladı. Al olardan aldın`g`ı ko`plegen teoriyalar ayırım ma`mleketlerde ko`pshilikke tarqalmastan, «**o`li**» tovar tu`rinde jatqan.

Ekonomikalıq ideyalar adamzat payda bolıwı menen baslang`an, biraq ha`zirgi waqıtta qoljazbada su`wretlengen ideyalar g`ana talqılang`an. Sol sebepli ekonomikalıq ta`liymatlar tariyxı qulshılıq ja`miyeti payda bolıwı menen baslang`an deydi.

Da`slepki qulshılıq ja`miyeti Shıg`ısta klasslıq ajıralıw baslang`an jerlerde mesopatamiya (Tigr ha`m Evfrat da`r`yaları arasında) ha`m Egipette bizin` eramızg`a shekemgi 4 mın` jıllıqta ju`zege kelgen. Bug`an tiykarg`ı sebebi, bul jerde texnologiyalıq revolyutsiya ju`z berdi, metall qurallar isletile basladı, awıl xojalıg`ında intensiv, ko`p jerlerde suwg`arma diyxanshılıqqa o`tti, ha`m qosımsha o`nim alıw mu`mkinshiligi tuwıldı. Na`tiyjede miynetti bo`listiriwdi rawajlandırıwg`a, ko`plegen tarawlardın` ajıralıp shıg`ıwına, klasslardın` ayrılıwına tu`rtki boldı. Usı da`wirde qosımsha o`nim alıwdın` tiykarg`ı usılı Aziyada ja`miyetke birikken diyxanlardı ekspluatatsiyalaw ushın engizilgen renta salıg`ı bolsa, Evropada qullardı ayawsız jumsaw menen ko`p baylıq arttırılg`an.

Bizge jetip kelgen en` a`yyemgi qol jazbada (a`yyemgi Egipet b.e.sh II - asir ekspluatator ha`m turg`ınlar arasındag`ı qarım - qatnaslar haqqında so`z etilgen.

A`yyemgi Egipetten Mesopatamiyanın` o`zgesheligi onda jeke menshik ha`m tovar pul (aqsha) qatnasına tiykarlanıp tez rawajlanıw xarakterli. Bizin` eramız-g`a shekem XVIII a`sirde Vavil`onda (1792-1750) patshalıq etken` Xammurapidin` nızam toplamları dıqqatqa ılayıq. Bul toplam 1901-1902-jıllarda (Suza qalasında

arxeologiyalıq qazıw waktında tabılg`an). Bunda ma`mlekettin` klasslıq ha`m sotsiallıq ta`repten bir qansha jetiskenligi ko`rinedi. Biz ushın menshik ha`m onın` tu`rleri ulken a`hmiyetke iye. Nızamda ku`shliler ha`lsizlerdi qıspawı, shekleniwi kerek degen qag`ıyda bar. **Mısalı:** Qarızdar bolg`anı ushın jerlerin satıw yamasa tartıp alıw qadag`an etilgen, sutxorlıq sheklengen pul tu`rinde 20 protsent, al natural tu`rinde 30 protsentten artpawı kerek. Qullardı bolsa qarızının` esabınan 3-jıldan artıq uslap turıwg`a hesh kimnin` haqısı bolmag`an.

Hindistanda ekonomikalıq ideyalardı su`wretlewshi estelik bul a`yyemgi Artxashastra (b.e.shek. IVIII e). Bul estelik ChANDRA GULTA-I patshalıq etken da`wirde jazılg`an. Onda qulshılıqtı jetilistiriw, bekkemlew tiykarg`ı wazıypa etip qoyılg`an. Bul a`sirde buyımnın` qunı ma`selesi ko`terilgen qun mug`darı is ku`nleri menen belgilengen, bo`listiriw bolsa miynettin` na`tiyjesine sa`ykes tu`rde belgileniw kerek delingen. Bul a`sirde ma`mleketti basqarıw boyınsha usınıslar berilgen (Kautil`e patshasının` ken`esshisi) bolıp, bir qansha ekonomikalıq pikirler ortag`a qoyılg`an, onda bazar bahası ha`m qunı arasındag`ı ayırmashılıq (parıq) tovarg`a talap ku`sheygen sayın bahasının` artıwı mu`mkin degen pikirler aytılg`an.

Finanslıq salada da`ramat salıg`ına u`lken` itibar berilgen. Ma`mleket bazıbir islerdi rawajlandırıw ushın materiallıq ha`m morallıq jaqtan ja`rdem beriw kerek degen. O`nimge baha belgilew, ma`mlekettin` bayıwın ta`miyinlew (paydasın arttırıw, shıg`ındı azaytıw) esap-sanaqtı ta`rtiplestiriw ha`r qıylı urlıqlarg`a qarsı gu`resiw kerekligi belgilenedi. Usı printsiplerdi a`melge asırıw menen ja`miyette narazılıq, ten`sizlik jog`aladı deyilgen.

A`yyemgi Qıtayda ekonomikalıq ideyalar bizin` eramızg`a shekemgi VI-VII a`sirlerde payda boldı. Bunda Konfutsiylik ideyası ayrıqsha a`hmiyetke iye. Onın` Katorı Konfutsıy yag`nıy Kuntszi (b.e.sh. 551-47-j). Ol "**Luna" (Ay)** atlı toplamında rawajlanıwdı o`tmishten izleydi. Bul ideyalar keyin ala Ken-Tszi (312-289), SAN-TsZİ (313-238) h.t.b. ta`repinen dawam etildi. Bunda jaslardın` u`lkenlerdi hu`rmetlewi, olarg`a qarsı shıqpaw kerekligi negiz etip alıng`an.

Syun`-Tszi ma`mlekettin` ekonomikalıq ku`sheyiwinin` ta`reptarı edi, adamlardın` baylıqqa umtılıwı qadag`an etilmegen, olar tek nızam tiykarında ha`reket etse bolg`anı degen.

Ma`mlekettin` 3-tiykarg`ı printsipke tiykarlanıwı kerek.

1. Qa`rejetlerdi 6nemlew yag`nıy oylanıp tejep sarıplaw.
2. Xalıqtın` toqlig`ın jaqsı jasawın ta`miyinlew.
3. Artıqsha o`nimlerdi saqlaw za`ru`rligi.

Basqarıw ma`lim bir nızam tiykarında emes, al a`piwayı a`detler, da`stu`rler boyınsha bolıwı, awır salıqlar ha`m ma`jbu`rlewler bolmawı kerek dep talqılangan. Bizin` eramızg`a shekemgi VI-VII a`sirlerde **Legistler** ag`ımı payda boldı. Olar basqarıw anıq nızam tiykarında (a`piwayı u`rip-a`detlerge qarsı) alıp barılıwının` ta`reptarları edi. (Wa`killeri TsZİ-ChAN, Lİ-KUY, MAN-YaN). A`sirese awıl xojalıg`ın, diyxanshılıqtı rawajlandırıwg`a ko`p itibar bergen. Da`n ma`selesin sheshiwdi bas ma`sele dep bilgen. MAN-YaN-nın` pikirinshe ma`mlekettin` jetilisiwi ushın eki ma`se-leni sheship alıwı kerek **Da`n ha`m urıs** (a`tirapındag`ı jerlerdi basıp alıw) diyxanlardın` sanın alıw, nızam tiykarında jıynalg`an da`n mug`da-rına qaray tek bir jıllıq salıq sistemasın kirgiziw usınılg`an.

A`yyemgi Qıtaydın` tariyxında **Daosizm** (**ayqın-jol**) ideyaları jetekshi orındı tutadı. Onın` tiykarın salıwshı Lao-Tszi bolıp, ol Konfutsiy jasag`an da`wirde jasag`an. Lao-Tszi nızamnın` ko`pligi xalıqtın` ka`mbag`al-lasıwına alıp keledi degen. Daosizm pikirinshe (Konfutsiylikke qarsı) insan, adamzat a`piwayı ta`biyiy turmıs keshiriwge qaytıwı kerek degen.

Joqarıda aytılg`anday antik dun`ya ma`mleketlerinde qul iyelewshilik klassik tu`rde rawajlang`an.

A`yyemgi Gretsiyanın` sotsiallıq - ekonomikalıq turmısının` ha`mme salalarında qulshılıq tikkeley o`ndiriwshi, islep shıg`arıwshılardı ekspluatatsiya qılıwdın` negizine aynalg`an edi. En` da`slepki ekonomikalıq idealar Gomerdin "**İliada**" ha`m "**Odisseya**" poemalarında jazılg`an bolıp, bunda ekonomikalıq natural xojalıq kontseptsiyası alg`a shıqtı.

Aristotel` A`yyemgi Gretsiyadag`ı qul iyelewshilerdin` en` iri wa`kili bolg`an, onın` ekonomikalıq ideyaları Nikomaxov etikası ha`m "**Siyasat etikası**" ha`m "**Siyasat**" kitaplarında aytılg`an. Ol **"Qul - tiri qural", "Qandayda tiri mu`lik"** degen. Onın` pikirinshe ja`miyettin` qul ha`m qul iyelewshilerge bo`liniwi bul a`piwayı bir protsess bolıp, ol adamlardın` ta`biyatının` ha`r tu`rli bolıwına baylanıslı. Qul iyelewshilik xojalıqtı bekkemlew ushın ortasha ta`miyinlengen, qul iyelewshiler klassın ken`eytiw kerek, bunın` ushın ma`mleket ta`repinen a`dil almasıwdı ta`miyinlew kerek deydi. Tovarlardın` almasıw qunı tovar bahasının` jaratılıw t6ri ekenin t6sindi. Aristotel` Platong`a qarag`anda aqshanın` a`xmiyetin ken`irek, teren`irek tu`sindi. Biraq ol tovar o`ndiriwdin` rawajlang`anlıg`ın ha`m qundı tolıq tu`sinbegeni ushın tovarlar bir-biri menen salıstırılıwı mu`mkin emes degen qa`te pikirge keldi. A`yyemgi Rimde qul iyelewshilik qatnasları o`zinin` en` joqarı shın`ına jetken. Rimnin` basqa jerlerdi basıp alıw ushın ju`rgizgen urıslarının` arasında iri imperiya ju`zege keldi. Ondag`ı o`zine ta`n qa`siyeti, eger Gretsiyada qullar o`nermentshilik ha`m sawdada ezilgen bolsa, Rimde tiykarınan awıl xojalıg`ında ekspluatatsiyalang`an. O`ndiristin` qul iyelewshilik usılındag`ı qarama - qarsılıqlar en` keskin tu`rine endi ha`m aqıbetinde kolonialshılıqtın` payda bolıwına alıp keldi. Xalıqtın` ka`mbag`al qatlamları a`sirler dawamında jerge iyelik etiw ushın gu`resler alıp bardı. Bul gu`resler Rimnin` ekonomikalıq ideyalarına ta`sir etpey qalmadı. Qulshılıqqa tiykarlang`an **Billa** ha`m **Latifun-tsiyadan** ratsional paydalanıw mashqalaları bas ma`selesi edi.

Katon starshiy (b.e.sh. 234-149j.) iri jer iyesi bolg`an. Ol **“Diyxanshılıq”** degen shıg`armasında qullıqqa tiykarlang`an natural xojalıqtın` bir ta`repin aldı. Ol tek artıqsha o`nimdi satıw kerek, xojalıqta o`ndiriw mu`mkin emes bolg`an na`rselerdi satıp alıw za`ru`r degen ideyanı qollang`an.

Tsitseron Mark Tuliy (b.e.sh. 106-43 j.) belgili ma`mleketlik isker bolg`an. Ol jasag`an da`wirde ma`mleket bir qansha oraylasqan bolıp, sawda satıq o`sti, s6tqorlıq bayıwdın` an`sat jolına aynaldı. Tsitseronnın` basqalardan ayırması ol qul iyeleri menen birge sawdager ha`m su`tqorlardın` ta`repin aldı.

Qul iyelewshilik dizimi buzılıp tarqap ketiw da`wirinde Rimlik agronomlar Baron (b.e.sh. 116-27 j.) ha`m Lyunatsiy Kolumella qul iyelewshi xojalıg`ın na`tiyjeli alıp barıw mashqalaların sheshiw jolların izledi. Barron o`zinin` **"Awıl xojalıg`ı haqqında"** degen kitabında bul tarawdın` a`hmiyetine u`lken itibar berip, awıllardan qalag`a keliwge umtılıwlardı qaralaydı. Ol diyxanshılıq penen sharwashılıqtı birge rawajlandırıwdı maqul dep taptı. Bunın` sebebi İtaliyada da`n arzan, sharwashılıqtın` paydası bolsa joqarı bolg`an. Sonın` menen birge Barronın` pikirinshe ha`r bir xojalıq o`zin - o`zi ta`miyinlew kerek degen, ol bazar qatnasıqlarına ken` itibar bergen. Ol qullardı ekspluatatsiyalaw ta`reptarı bolg`an ha`m olardı "**So`yleytug`ın qurallar**" dep atag`an. Ol qullardı siyasiy jaqtan qa`wipli ekenligin tu`singen ha`m bir millettegi qullardı saqlamaw kerek dep.

Kolumella o`zinin` awıl xojalıg`ına tiyisli u`lken shıg`armasında qullardın` miynet o`nimdarlıg`ının` to`menligin aytadı. Qullar jerde jaqsı islemeydi, onın` joqarı zu`ra`a`t beriwi ushın qayg`ırmaydı deydi. Erkin mayda o`ndiriwshilerdin` miynetinin` qullardıkine qarag`anda joqarı bolatug`ınlıg`ın da`liyillep, qul iyelewshilik latifuntsiyalarg`a qarag`anda mayda diyxanshılıq paydalı dep esapladı. Qullar ila`jı bolsa jerde islemewge umtılg`an. Kolumella bunday jerlerdi erkin koloniyalarg`a bolip beriw kerek, sonda o`nimdarlık joqarı boladı dep durıs sheshimge keledi.

Qul iyelewshilik d6zilisinde ishki qarama-qarsılıqlar a`ste-a`ste o`sti ha`m qullar ko`terilisi qozg`alısı j6z berdi.

Spartak basshılıg`ındag`ı qullar ko`terilisi (b.e.sh.73-71 j.) tariyxta u`lken a`hmiyetke iye. Lutsiy Sergiy Katalina (b.e.sh. 63-62 j.) ka`mbag`allar arqasında ha`kimiyattı iyelep ha`m bayımaqshı boldı, biraq ha`reketi zaya ketti. Lutsiy Anniy Senaka (b.e.sh. 65 j.) qul iyelewshilik siyasatının` qa`wpin tu`sindi ha`m qullar menen jumsag`ıraq qatnasta bolıwdı usınadı olardın` da (erkin) azat adamlar ekenin ta`n aldı. Usı da`wirde (koloniyallıqtan) krepostnoylıqqa o`tiw ku`sheydi. Usı waqıtlarda (I a`sirdin` 2-yarımında) jan`a diniy (qatlam) ag`ım - xristianlıq payda boldı.

Da`slepki xristianlıqlardın` ekonomikalıq ideyaları, Avgustin - Blajeniy (353-430 j.) shıg`armalarında berilgen. Ol ha`mme miynet etiw kerek, islemegen tislemeydi (Apotol Pavel pikiri) ideyasın alg`a su`rdi, diyxanshılıqtın` en` maqtanıshlı ka`sip ekenin aytadı, al sawdanı tek payda alıw ushın islenetug`ın is dep qaralaydı). Kilodnın` 5 - a`sirinde qul iyelewshilik du`zimi feodallıq du`zim menen almastı. Feodalizm ja`miyeti iri jer iyeleri ha`m mayda o`ndiriwshiler diyxanlardın` birge islesiwine tiykarlang`an. Shıg`ıs ma`mlketlerinde feodallıq qatnasıqlar III-VIII a`sirlerde qa`liplese aldı. Bul jerlerde qullardın` miyneti, olarg`a bolg`an qatnas jen`illendi.

1.2. Feodal ja`miyetinin` da`slepki basqıshında, Arab, Shıg`ıs ma`mleketlerinde İslam dininin` tarqalıwı, onın` ekonomikalıq pikirleri

Feodal ja`miyetinin` da`slepki basqıshında, Arab, Shıg`ıs ma`mleket-lerinde İslam dininin` tarqalıwı, onın` ekonomikalıq pikirlerinin` a`hmiyeti ju`da` ulken bolg`an. İslamnın` ekonomikalıq pikirleri musılmanlardın` muqaddes kitapları **«Quranıy Ka`rim»**-de (610-632 jılları arasında), **«Ha`dislerde»** ha`m basqa ataqlı shıg`armalarda bayan etilgen.

«Quranıy Ka`rim»** de sawdag`a, hadal ha`m a`dalatlı is ju`rgiziwge, sawda ha`m isbilermenlikten payda alıwda insaptı umıtpawg`a ayırıqsha a`hmiyet berilip, su`txorlıq, basqalardın` ırısqısına qıyanet etiw qaralang`an. Bul kitapta menshiktin` tutqan ornı, og`an qıyanet etiw keshirilmes gu`na` dep aytılg`an, qarız beriw, sadaqa berip turıw pikirleri aytılg`an. Sonın` menen bir qatarda kitapta ka`sip tan`law, onı iyelewge, paydalı miynet etiwge,miynet etiw arqalı o`mir keshiriwdi u`yreniwge, miynet ha`r bir insan ushın jaqsı jasawdın` deregi dep u`yretilgen. Ja`ne muqaddes «Quranıy Ka`rim**» de insanlar bar o`nimlerden durıs paydalanıwı, saqawatlı isler islewi ekonomikag`a a`dalat ko`zi menen qarawg`a, hadal bolıwı, ashko`zlik, haram ha`m a`dalatsızlıqtan qashıwı sha`rt ekenligi de aytılg`an. İnsaniyat basıp o`tken uzaq jol miynet ha`m do`retiwshilik jolı bolıp kelgen, sonın` ushın adamlar ha`r qashan miynetti qa`dirlegen, jaslardı miynet su`ygish etip ta`rbiyalawg`a itibardı ku`sheytiwi za`ru`r bolg`an. Bul

a`libette ta`rbiyag`a baylanıslı. Sol sebepli, «**Bilimlendiriw haqqında**» g`ı nızamda, «**Kadrlar tayarlawdın` milliy da`stu`rinde**» ha`m O`zbekstan Respublikasında bul, tarawdag`ı basqa bir qatar nızamlarda miynet ta`limine ulken itibar berilgeni maqsetke muwapıq.

Sonday-aq **«Quranıy Ka`rim»** de shan`araqtag`ı menshik qatnasıqları miyras qaldırıw, miyrasqa iyelik etiw, miyrastı durıs bo`listiriw ma`selelerine ayırıqsha itibar berilgen. «Q**uranıy Ka`rim» de qarız beriw ha`m qarız alıw, miyras bo`listiriw** (4-su`re**, 8-ayat), jetim-jesirlerge miriwbet, sadaqa beriw** (3-su`re, 128-ayat), **o`z-ara ja`rdem beriw** (5-su`re, 3-ayat) tilge alıng`an. Isırapgershilik qaralang`an, payda mug`darı 10 protsent etip belgilengen. **«Quranıy Ka`rim»** de sheklengen resurslardan u`nemli paydalanıwg`a itibar berilip, mınanday delingen: «**Jen`ler, ishin`ler, berin`ler biraq ısırap etpen`ler**». **«Quranıy Ka`rim»**- de alg`a su`rilgen ekonomikalıq pikirlerden biri insannın` tutınıwı, onın` norma shegerası, tutınıw ma`deniyatı da orın alg`an, yag`nıy tutınıwshının` normada bolıwı, ısırap etiw, olardan u`nemli paydalanıw za`ru`rligi aytılg`an, kerisinshe tutınıw norması ha`m ma`deniyatın bilmew ka`mbag`alshılıqqa, ekonomikalıq dag`darısqa alıp keliwi mu`mkinligi ko`rsetilip o`tilgen.

1.3. Orta Aziya ilimpaz - entsiklopedistleri ha`m oyshıllarının` ekonomikalıq oy-pikirleri

Orta Aziya ilimpaz - entsiklopedistleri ha`m oyshılları: **Abu Nasr Farabiy, Abu Ali İbn-Sino, Abu Rayxan Beruni, Yusuf Xas Xodjib, Alisher Navoy** ha`m tag`ı basqalar, olar ele ekonomikalıq mashqalalarg`a qızıg`ıwshılıq ku`shli emes waqıtında o`z ko`z - qarasların bildirgen.

Abu Nasır Farabiy ilimi - pa`n tariyxında **«Shıg`ıstın` ullı filosofı», «Shıg`ıstın` Aristoteli», «Shıg`ıs Platonı»** atları menen belgili bolg`an. Onın` ekonomikalıq pikirleri «**Fozil kishilar shaxri**» shıg`armasında bayan etilgen. Ol en` da`slep mu`lkke iye bolıw, onın` ja`rdeminde bay bolıp jasaw mu`mkin ekenligin, mu`lkti paydasız jıynawdan saqlanıw, adamlarg`a, a`wladqa zıyan keltirmeytug`ın malmu`lk jıynaw paydalı is deydi. Basqalar ushın zıyan

keltiretug`ın baylıq toplaw, mal - mu`lkke iye bolıw jaman a`det dep bildiredi. (Abu Nasır Farabiy: «Fozil kishilar shaxri». T. 1993 j. 38-bet). **Farabiy – «Mu`lk arttırıwda onsha qa`wip joq, biraq onı asırap saqlamaw mu`mkin emes. Eger basqa birewler esabınan mu`lk arttırg`anlar jazalanbasa, bunday jag`dayda xalqınan insan ha`m hadallıq jog`aladı. Mu`lkti asırap-saqlap ku`tiw o`zinin` mu`ta`jligi ushın paylansa, bul jaman is bolıp tabılmaydı»,** dep ko`rsetedi(Abu Nasır Farabiy: «**Fozil kishilar shaxri**». T. 1993 j. 47-bet).

Abu Ali İbn - Sino ta`liymatında da Farabiydin` pikirlerine uqsas mu`ta`jlikler, olardı qanaatlandırıw mashqalaları ayırıqsha orın iyeleydi. Ol a`sirese, adamlar o`z mu`ta`jliklerin qanaatlandırıwda bir-birleri menen baylanısta boladı. Sebebi, ha`r bir Adam o`z aldına islese, ol qansha ku`shli ha`m qa`biletli bolmasın o`z mu`ta`jliklerin qanaatlandıra alatug`ın barlıq o`nimlerdi o`ndire almaydı. Sol sebepli olar o`z-ara ekonomikalıq kelisim tiykarında, yag`nıy miynet bo`listiriliwi arqalı miynet etiwge, ekonomikalıq xızmet alıp barıwg`a umtıladı. Sonın` ushın, İbn Sino adamlar ja`miyetten sırta jasay almaytug`ınlıg`ın, ol belgili bir ja`miyette g`ana o`z-ara ekonomikalıq birge islesiw arqalı o`z turmısın dawam ettiredi, o`zlerinin` jasaw mu`ta`jliklerine boysınıwı kerek dep u`yretedi.

İbn Sino «**Tib qonunlari**» shıg`armasında **«Eger haywanlar ta`biyat baylıqlarına qanaat etip jasasa, adamlarg`a bul baylıqlar jetpeydi, olar azıq-awqat, kiyim-kenshek, u`y-jayg`a bolg`an mu`ta`jliklerin qanaatlandırıwı tiyis. Eger haywanlar tayar ta`biyat baylıqların o`zlestirip alsa, adamlar bolsa o`z miynetleri menen za`ru`r bolg`an baylıqlardı do`retedi, sonın` ushın da olar miynet etedi ha`m ha`r qıylı xızmet – diyxanshılıq, sharwashılıq, o`nermentshilik penen ba`nt boladı»** - dep jazadı.

Yusup Xos Ha`jiptin` «Q**utadg`u bilig»** dep atalg`an shıg`armasında aytıp o`tilgen. Ol bul miynetinde, miynetke durıs haqı to`lew, miynetti xoshametlew, materiallıq ma`pti qorg`aw, ka`sip-o`ner iyelew, ku`shli sotsiallıq qorg`anıwg`a ko`p dıqqat bo`lgen. Shıg`armada diyxanlarg`a, sharwalarg`a, sawdagerlerge, o`nermentshilerge bag`ıshlang`an o`z aldına baplar bar. **«Xızmet etiwshi xalıq** – dep jazadı alım, **o`z miyneti na`tiyjesinen u`mit etedi. U`mit etken na`tiyjesine**

erise almag`an xızmetkerlerdin` kewli sınadı, … xızmetine ılayıq maqsetke erisken xızmetkerlerdin` bolsa kewli ko`kke jetedi» («Qutadg`u bilig» T. 1990 j. 63-bet).

Ol ma`mleket, el - jurt ha`m onın` baslıg`ı bay bolıwı ushın, adamlardı, jumısshılardı bay etiwi kerek, degen pikirdi alg`a su`redi. «**Xızmetkerler bay bolsa, ma`mleket, el basshısı bay boladı, el basshısının` ku`shi xalıq penen. Sonın` ushın xalıq toq bolsın**» («Qutadg`u bilig» T. 1990 j. 65-bet) dep jazadı. Ullı alımnın` bul ekonomikalıq ideyaları respublikamızda alıp barılıp atırg`an bazar reformaları menen sa`ykes kelmekte, dep aytıwg`a tolıq derek beredi.

«Reformalar insan ma`plerine sa`ykes kelgen, onın` talap ha`m mu`ta`jliklerin qanaatlandırıwg`a ja`rdem bergen: jumıstın` da`rejesin jaqsılawg`a qaratılg`an jag`dayda g`ana a`hmiyetli bolıwın udayı yadta saqlawımız kerek» -** dep tu`sindiredi, Prezidentimiz İ.A.Karimov ([1], 19 bet). Ha`r bir insan turmıstın` da`rejesin ol etip atırg`an miynetke, onın` mug`darına, sıpatına baylanıslı bolmasa, ekonomika ha`sh qashan rawajlanbaydı. İnsan miynettin` durıs ha`m a`dalatlı xoshametleniwi ekonomikag`a ko`p mug`darda kapital sarplaw menen ten`. Sonın` ushın da Prezidentimiz İ.A.Karimov respublikamızda ekonomikalıq reformalardın` strategiyalıq wazıypalarınan bir **«adam-larda jan`asha ekonomikalıq pikirlewdi qa`liplestiriw, olardın` du`n`ya qarassn o`zgertiw, ha`r bir adamg`a o`z miynetin sarplaw tarawı ha`m formaların g`a`rezsiz belgilew imkaniyatın beriwi tiyis» dep ko`rsetedi ([1], 18 bet).

Xalqımız, a`sirese, jaslarımız **Alisher Nawayını** tiykarınan shayır sıpatında jaqsı biledi. Ol ekonomikag`a da baylanıslı ko`plegen ideyalardı o`zinin` **«Maxbub ul qulub»** (**«Qa`lb su`yiklisi»**) shıg`armasında ko`rsetip o`tken.

Alisher Nawayı eki ekonomikalıq pikirdi alg`a su`rdi:

1) **Miynettin` mug`darı ha`m sıpatına qarap xoshametleniwi.**
2) **Miynetke qaray is haqı alıw, anna su`tindey hadal ekenligi.**

Nawayının` ekonomikalıq ko`z-qaraslarında menshik ma`selerine, onı durıs bo`listiriw, resurslardan u`nemli paydalanıw, ısırapgershilikke jol qoymaw, sonda g`ana xalıq toq, parawan jasaydı degen ideyanı alg`a su`redi. **«Isırap etiw**

saqıylıq emes, orınsız jumsawdı aqıllı adamlar saqıylıq dep esaplamaydı, hadal maldı kwydirgendi tentek deydi, jaqtı jerde sham jaqqandı aqılsız deydi».

Ullı shayır Alisher Nawayı isbilermenlik, yag`nıy da`ramat tabıwdın` jolları u`stinde u`lgili pikirler aytqan. Onın` pikirinshe daramat tabıwdın` eki jolı bolıp, **birinshisi** o`z miyneti menen baylıq toplaw ha`m toq jasaw, al, **ekinshisi** bolsa urlıq, da`megoylik ha`m zorlıq esabınan baylıq jıynaw.

1.4. Shıg`ıs ekonomikalıq ta`liymatının` rawajlanıwında saqıpqıran A`mir Temurdın` ekonomikalıq pikirleri

Shıg`ıs ekonomikalıq ta`liymatının` rawajlanıwında saqıpqıran A`mir Temurdın` ekonomikalıq pikirleri ayırıqsha orın iyeleydi. Olardın` ekonomikalıq pikirleri **«Temur tuzuklari»** dep atalg`an shıg`armasında ko`birek bayan etilgen. Onda «**Ekonomikalıq teoriya**» pa`ninde u`yretiletug`ın ko`plegen ekonomikalıq tu`sinikler haqqında aytılıp o`tiledi. «**Temur tuzuklari**» shıg`armasında A`mir Temur ta`repinen ma`mleketti basqarıw, onı rawajlandırıw nızam – qag`ıydaları, printsipleri, jolları, ekonomikanı sho`lkemlestiriw, turaqlastırıw mashqalalarına arnalg`an zo`ru`r usınıslar berilgen.

A`mir Temur ma`mleket ha`m ekonomikanı basqarıwdın` o`zine ta`n **eki basqıshlı**: («**Bas wa`zir ken`esi»** ha`m «H**a`r bir wa`layat ken`esi»**) mektebin islep shıqtı. Bul basqarıw sisteması salıq jınaw, ta`rtipti saqlaw, o`ndiris ha`m ja`miyetlik infrastrukturalardı do`retiw ha`m olardı ju`rgiziw, qadag`alaw ha`m tekseriw jumısların alıp barıw, xalıqtın` minez - qulqın qadag`alap barıw ha`m basqa jumıslarg`a basshılıq etken.

A`mir Temurdın` ekonomikalıq siyasatı negizinde insan, onın` ma`pi, pa`rawan ha`m tınısh turmıs keshiriw ma`seleleri jatadı. Adamlarg`a o`ner - ka`sip u`yretiw, olardı jumıs penen ta`miynlew, isbilermenlik ha`m talapkershilik penen shug`ıllanıwshılarg`a za`ru`r bolg`an qarjılar ajı-ratıw, u`y - jaylar qurıp beriw haqqında aytılıp o`tiledi. **«O`ner - ka`sip ha`m bilim iyelerine iri ka`rxana-lardan u`les berilsin, bileginde ku`shi bar jas adamlar bolsa, o`z jag`dayına**

qarap jol tut-sın, qarjısı qolınan ketip qalg`an sawdagerlerge o`z qarjıların qayta tiklep alıw ushın qaznadan jeterli mug`darda altın berilsin», «ku`shi jetpegen diyxanlarg`a egis ushın tuxım, a`sbap - u`skeneler tayarlanıp berilsin», puxaralardan u`y - jayı buzılıp, qayta tiklewge qurbı jetpegenlerge kerekli zatlardı jetkerip berip, olarg`a ja`rdem berilsin» («Temur tuzuklari» T.1993 j. 67 bet) dep ko`rsetedi A`mir Temur. Bul pikirler ha`zirgi da`wirde de, bazar ekonomi-kasına o`tiwde ulken a`hmiyetke iye.

A`mir Temur menshik ma`selelerine de itibar bergen ha`m ha`r qıylı menshiklerdin` ten` qollanıwına jag`day jaratıp bergen. Saqıpqıran A`mir Temur da`wirinde tiykarg`ı o`ndiris quralı bolg`an jerge iyelik etiwdin` bes tiykarg`ı ko`rinisi bolg`an.

A`mir Temur xalıqtı o`zi ju`rgizip atırg`an ekonomikalıq siyasatınan a`sirese, finanslıq qatnasıqlardan, aqsha mashqalaları ha`m salıq sistemasınan xabarlı bolıwı, yag`nıy ekonomikalıq jaqtan sawatlı bolıwın talap etken. Ol xalıq ekonomikalıq jaqtan sawatlı bolsa, ma`mleket te ekonomikalıq jaqtan rawajlanadı ha`m na`tiyjege erisedi dep esaplag`an.

Ja`ne de ol salıqlar haqqında jazıp: «**Eger xalıq dizimge alıng`an jerlerden beriletug`ın salıq naq aqsha menen to`lewge razı bolsa, olarg`a jen`illik beriliwi kerek»** - dep ha`m bunın` menen ol salıqtı naq aqsha menen to`lewshilerge naqlay emes aqsha yag`nıy, o`nim beriw jolı menen to`lewshilerge qarag`anda jen`illikler beriw za`ru`rligin aytadı. Bunday siyasat a`libette a`piwayı miynetkesh xalıq ma`pleri menen u`zliksiz baylanısqan siyasat ekenliginen derek beredi. Bunday siyasat dun`yada ekonomikalıq ha`m a`skeriy ta`repten ku`shli, qudretli, ma`mleket du`zilisine sebep bolg`an. Saqıpqıran A`mir Temur sırtqı ekonomikalıq baylanıs-lardı ju`da` a`hmiyetli dep bilgen. Qıtay, Hindistan, Arab ma`mleketleri, Mısr, Rim, İzrail` usag`an ma`mleketler menen jaqın ekonomikalıq baylanıslardı jolg`a qoyıwg`a umtılg`an.

II-Bap. Ha`zirgi zaman ekonomikalıq ta`liymatlardın` tiykarg`ı jo`nelisleri ha`m onı oqıtıw usılları.

2.1. Merkantalizm burjuaziyalıq siyasiy ekonomikanın` da`slepki mektebi

Kapitaldın da`slepki toplanıwı barısında burjuaziyanın` belgisi merkantilizmnen ibarat edi.

Merkantilizm - İtaliyansha so`z bolıp «**sawdager**» degen mazmung`a iye. Bul ta`liymattın` kelip shıg`ıwında bir qansha sotsial - ekonomikalıq sebepleri bar. Feodallıq du`ziminin` ıdırawı, tovar - aqsha qatnasıqlarının` o`siwi, ilim ha`m ma`deniyattın` rawajlanıwına tu`rtki boldı. Merkantalistlik siyasat islep shıg`ıldı, onın` baslı wazıypaları ma`mleketke ko`birek altın ha`m gu`mis keltiriw dep belgilengen. Merkantalizmnin` rawajlanıwında 2 da`wirdi aytıp o`tiwge boladı.

1. Da`slepki merkantilizm
2. Rawajlang`an merkantilizm

XYI-a`sirdin` ekinshi yarımında rawajlangan **merkan tili** payda boldı ha`m XYII-a`sir ortalarında jaqsı rawajlandı. Onın` tiykarın salıwshılar T.Men (Angliya) (1571-1641), A.Serra (İtaliya), A.Monkret`en (Frantsiya) x.t.b. Olardın` pikirinshe aqsha sırtqı sawda aylanısında baslang`ısh punktti quraydı, yag`nıy

Aqsha – Tovar - Aqsha ko`riniste boladı.

Merkan tili menen birge siyasiy ekonomika tu`sinigi de kirip keldi. Bul tu`sinik Frantsiyalı A.Monkret`en ta`repinen kirgizildi.

Frantsiyada Mark tili siyasiy hu`kimet ag`zası (Finans ministri) Jan Batist Kol`ber (1619-1689) ta`repinen alıp barıldı. Bul siyasat **kol`bertizm** dep ataladı. Bunda ma`mlekette feodallıq qatnasıqlar (a`sirese mayda diyxanshılıq) ken` taralg`anı ushın Kol`bert tiykarg`ı itibarın sanaatqa qaratıp agrar salasına derlik itibar bermedi. **Mısalı:** sırt ellerden awıl xojalıq o`nimlerdi alıp kiriwdi qollap quwatlag`an, o`zinde islep shıg`arıwdı bolsa sheklegen edi.

Ulıwma aytqanda merkantilizm (protektsionizm) siyasatı kapitaldın da`slepki toplanıwın ha`m feodalizmnen kapitalizmge o`tiwdi tezletti.

2.2. Klassik ekonomikalıq mektebinin` payda bolıwının` tariyxıy shart-sharayatları ha`m onın` ulıwma xarakteristikası

1. Merkantilizmnin` ornına klassik burjuaziyalıq ekonomikalıq mektebi qa`liplesti ha`m payda boldı.

Xalıq xojalıg`ının` tez rawajlanıwı ilimiy ashılıwlardı talap etedi. Bul da`wirde Angliyada tabiyiy pa`nler, a`sirese mexanika, astronomiya, fizika tez rawajlandı. Onın` en` ullı wa`kili İsaak Nyuton (1643 - 1724), Tomas Gobbs (1588-1879) boldı. Olardın` pikirinshe ja`miyet mexanizmge uqsag`an na`rse, onın` tiykarında insan degen ideya jatadı. «**İnsan insang`a qasqır**» degen so`zdi de sol (T.Gobs) aytqan. Egoizm adamdı ha`reketke keltiriwshi ku`sh deydi. Gobstın` ideyası boyınsha sotsiyallıq turmıstada ob`ektiv nızamlar bar. Usınday sha`rayatta klassik mektep payda boldı ha`m rawajlandı. Bul da`wirde merkantilizm siyasatı talapqa muwapıq juwap bermey qaldı ha`m onın` ıdırawı ju`z bergen edi.

2. Vil`yam Peti (1623-1687) Angliyadag`ı klassik burjuaziyadag`ı siyasiy ekonomikasının` negizin salıwshı.

Ol burjuaziyanı m u`mkin bolg`anınsha **"erkin", "g`arezsiz"** dep, onı turli jollar menen qorg`adı. İs hakını sheklew ta`reptarı sıpatında isshilerge minim6m haqı to`lew ha`m usının` arqasında burjuaziyanın` bayıwına ja`rdem beriwdi qolladı. V.Pettidin` de da`slepki shıg`armalar-ında merkantilistlerdin` ta`siri ku`shli bolg`an, keyin **"Pul haqqında bir neshshe awız so`z"** degen kitabında (1682) ol merkantilizmnen waz keshken. V.Petti ekonomikalıq ma`selelerdi sheshken`de ta`biyiy pa`nler, a`sirese meditsina, anatomiya (o`zi shıpaker bolg`an) terminlerin ha`m salıstırıwların ustalıq penen paydalang`an. Ol ma`seleni sheshiw ushın durıs joldı tabıw, siyasiy janıwardın` den - sawlıg`ın ta`minlew ushın tek onın` anotomiyasın u`yreniw arqalı g`ana erisiw mu`mkin ekenligin da`lillep beredi.

Ol xojalıqtın` tiykarın o`ndiris protsesi tutadı ha`m ja`miyetlik baylıqlardı materiallıq o`nimlerdi o`ndiriw, miynettin` na`tiyjesinde ju`zege keledi deydi ha`m sawdagershilikti o`nimsiz ka`sip qatarına qosadı. Sebebi olar hesh qanday o`nim

t6rin tayarlamaydı, al tek auıl xojalıq ha`m sanaat o`nimlerin adamnın` vena ha`m arteriya tamırlarına uqsas, bolıp ja`miyetin` denesindegi qan ha`m sherbetlerdi bo`listiredi. Pettidin pikirinshe: **Aqsha insan organizimndegi may bolıp, maydın` ko`p bolg`anıda, az bolg`anıda zıyan. Onın` shegi bolıwı kerek.** Petti ekonomika tariyxında qunnın` miynet teoriyasın ta`ripleydi. Bul adamdın` u`lken` ilimiy xızmeti. Biraq Petti qundı almasıw qunı menen almastırıp aldı, tovardın tutınıw qunı itibarg`a alınbaydı. Yag`nıy qun tek bazarda ju`zege shıg`adı, deydi. Ol qunnın tikkeley deregi sıpatında tek konkret miynettin` anıq bir ko`rinisi, altın ha`m gu`mis qazıwdag`ı miynetti (yag`nıy pul materiyalı) ko`rgen. Bul jerde adamnın` merkantilistlik ko`z qarasları saqlangan. Onda qun menen tutınıw qunı tu`sinikleri ortasında parıq ko`rinbeydi. Konkret miynet tutınıw qunın jaratsa, abstrakt miynet ulıwma qundı jaratadı.

3. Petti jer bahasın ma`selesin ju`da` qızıq ha`m original tu`rde sheshken

**Onın` pikirinshe: Jerdi satıp alıwshı ha`r jılı renta alıw huquqın kolg`a kirgiziwshi shaxs. Sol sebepli jer bahası bir jıllıq rentanı belgili sang`a ko`beytiw arqalı anıqlanadı.** V. Petti jerdi satıp alıw bir jıllıq da`ramattın` deregi ekenin t6singen. Biraq jerdin` bahası ma`selesin tolıq sheshe almag`an. Sebebi jerdin` bahası eki faktorg`a baylanıslı:

1). Jer rentasının mug`darı.

2). Protsent da`rejesi. Petti ssuda protsentin jerdin` bahasınan shıg`arıp taslaydı. Bul qıyın awhaldan shıg`ıw ushın ol jer bahasın rentanının` 21 ge ko`beytilgenine ten` dep esaplag`an. (a`wlad atası 50 jas, balası 23 jas, aqlıg`ı jas -21 jıldı birge jasaydı degen.)

Jerdin` bahası ma`selesin basqa adamlar sheshken`. Frantsiyadag`ı klassik burjua siyasiy ekonomikasının` tiykarın salıwshılardın` biri P`er Buagil`berdin` (1647-1714) ekonomikalıq ko`z qarasıları Frantsiyanın` sotsiyallıq jag`dayına u`lken ta`sir etken. Buagil`ber qunnın` miynet teoriyasına tiykar saldı. Ol bazar bahası menen "**haqıyqıy bahanı**" ayırıp, "**haqıyqıy baha**" miynet shıg`ını menen belgilenedi degen. Buagil`berdin en` u`lken xızmeti bul qundı sarıplang`an is waqtı menen ten`lestiredi.

Pettidin` ekonomikalıq ta`liymatlarında almasıw kunı tiykarg`ı orında bolsa, Buagil`berde tutınıw kunı bas rol`di oynaydı. Fiziokratlar (latın, ta`biyat ha`kimiyat) XVIII-a`sir Frantsiyada ha`reket etken` kllassik burjuaziya siyasiy ekonomikasının` wa`killerinin` biri.

Fizokratlar mektebi - feodalizmnen kapitalizmge o`tiu da`wirinde rawajlandı. Ma`mlekettin` o`ndiris ku`shlerinin` rawajlanıwı feodal ekonomikalıq qatnaslar menen teren` qarama - qarsılıqlarg`a ushıradı. Feodal du`zimine qarsı gu`res ideyası fizokratlar ha`m olardın` tiykarın salıwshı F. Ken`enin` ekonomikalıq ta`limatında tiykarg`ı orındı iyeleydi.

Fizokratın` en` a`hmiyetli ta`repi olardın` merkantilistlerden keskin parıqlanadı. K. Marks so`zi menen aytqanda **"olar zamango`y siyasiy ekonomikanın` haqıy-qıy ataları"** dedi.

**Olardın` xızmeti:** burjuaziyanın` du`n`yag`a ko`z qarası do`gereginde kapitaldı da`lilep bergen. Bul olardı basqalardan parıq etetug`ın tiykarg`ı ma`sele edi. Biraq fizokratlar o`ndiris salasını awıl xojalıq salası menen sheklep qoyg`an.

F.Kene "**ta`biyiy ta`rtip**" kontseptsiyasın ilgeri su`rdi. Bunda ol burjuaziyalıq du`zimdi t6sindirip, ekonomika erkin ba`sekelesiw tiykarında rawajlanıwın, bazar bahasının` stixiyalı o`zgeriwin yag`nıy ma`mlekettin` aralasıwına jol qoymaw jag`dayın qolladı. Ekonomikalıq rawajlanıw adamlardın` qa`legenine, tilegine baylanıslı bolmag`an tabiyiy jag`day ekenin ta`n alıw fizokratizmnin` so`zsiz ilmiy ustası edi.

Kene almasıwdın` ekvivalentligi ta`limatı ilgeri su`rdi. Ol almaslaw yamasa sauda baylıq jaratpaydı, demek almaslaw hesh na`rse o`ndirmeydi dep esaplag`an. Fizikratizmnin` o`nimli ha`m o`nimsiz miynet tuwralı ta`liymatı taza o`nim haqqındag`ı ta`liymat penen tıg`ız baylanıslı bolıp, onın` dawamı na`tiyjesi bolıp esaplang`an. Merkantalistlerdin` ayırmashılig`ı, olar taza o`nim tuwralı ko`z - qarasları tiykarında ja`miyetti 3 klassqa bo`ledi:

1. O`nimli klass (fermer).
2. Jer iyeleri klassı.
3. O`nimsiz klass (bunı saanatshılar klası dep ataydı).

Ja`miyettin` klasslıq du`zilisi haqqında ta`liymattın` tiykarg`ı kemshiligi bul: Kene burjuaziyalık ja`miyettin` tiykarg`ı klassların ko`re almag`an. Bul du`zimde qollanba isshiler ha`m kapitalistler birlestirilgen. O`nimnin` paydalanıwı ha`m aylanıwı qalay a`melge asırıladı?

Bul ekonomikalıq tablitsanın` sha`rtlerine qaray, bul jag`day bes aktten ibarat.

Fermerler, menshik iyeleri, sanaatshılar usınday bolıw kerek ekeninin` mexanizmin tu`sindirip bermekshi boldı. Onın` da`liyleniwinshe miynetke talap usınısqa salıstırg`anda kemeyip baradı, islewshiler ortasında ba`seki boladı dedi.

Tyurgo payda bar ekenin ta`n aladı, lekin onı protsentten shıg`aradı, protsentti bolsa rentadan alıng`an da`ramat dep qaradı.

2.3. Ekonomikalıq ta`liymatlarda sotsialistlik bag`darlar

Klassikalıq burjuaziya siyasiy ekonomikası Britaniyalık alımlar A. Smit ha`m D. Rikardo shıg`armalarında en` biyik shın`ına ko`terildi. Bul da`wirde Angliyada teren` ekonomikalıq, sotsiallık ha`m siyasiy o`zgerisler ju`z berip atır edi. Angliya du`n`yada en` rawajlang`an sanaatlastırılg`an ma`mleketke aylana baslag`an, kapitalistlik qatnasıqlarda sheshiwshi orındı iyelegen edi.

Da`slepki toplanıw na`tiyjesinde payda bolg`an AQSh kapitalı ko`p mug`darda sanaat ha`m awıl xojalıg`ına qoyıla basladı. Manufakturalardın` sanı ko`beyip barıwı menen ishki ha`m sırtqı bazardag`ı o`sip baratırg`an o`nimlerge talap tolıq qanaatlandırılmas edi.

A. Smit 1766-jılı "**Xalıqlar baylıg`ının` ta`biyatı ha`m sebepleri tuwralı**" o`zinin` baslı shıg`armasın jazdı. Bunda adamzat ta`repinen ilgerirek jaratılg`an ekonomikalıq bilimler ulıwma teoriyalıq printsipler tiykarında ekonomikalıq pa`nler sistemasına aylandırılg`an. Bul shıg`arma 5 kitaptan ibarat. **Birinshide,** A. Smit **"Qun ha`m da`ramat mashqalaları haqqında**" jazg`an, **ekinshide**, kapitaldın` toplanıwı ha`m onın` ta`biyatı, **u`shinshide**, feodalizm ha`m kapitalizm da`wirindegi Evropanın` ekonomikalıq rawajlanıwı, **to`rtinshide,** merkantilizmnin` fizio-kratlardın` ta`liymatına qatnası, **besinshide** ma`mlekettin` finanslıq sisteması ko`rsetilgen.

A. Smit metodologiyası alım o`z miynetlerinde ha`m shıg`armasında bazı bir adamlar sonday bir ta`biyat bergen ka`siyetlerge iye, bunda sotsiallıq d6zimge baylanıslı emes deydi. Sonday o`zgesheliklerdin` biri egoizm bolıp, adam o`zine xojalıq ta`sirinde og`an a`mel qıladı. A. Smit ekonomikalıq haqıyqatlıqqa ta`n faktorlardı qalay bolsa, solay gu`zetiwshige qalay ko`rinse, solay u`yreniw menen sheklenbesten "**ta`biyiy baha**", "**ta`biyiy norma**", **«is haqı»** ha`m tag`ı basqalar ne ushın o`z - ara baylanıslı ekenin anıqlawg`a urındı.

Miynettin` bo`liniwi ha`m aqsha haqqındag`ı ta`liymat. Tikkeley ma`selege o`tiwden aldın bir na`rsege dıqqat koyıw kerek. Bul A. Smit jasag`an atmosfera ilimpazdın` analizine 6lken ta`sir etti. Bul da`wir Angliyada manufaktura ju`da` rawajlang`an ha`m sanaat awdarıspag`ı aldındag`ı da`slepki qa`demler qoyılg`an waqıt edi. Karl Marks tili menen aytqanda A. Smit manufaktura da`wirinin` wlıwmalastırıwshı ekonomisti, al manufakturanı o`ndiristin` en` progressiv, en` aldıng`ı tu`ri dep bahaladı.

A.Smittin ekonomikalıq ko`z - qaraslarının` tiykarında to`mendegishe ideya jatadı. Ja`miyet baylıg`ı o`ndiris protsessinde miynet arqalı payda boldı. Ol kapitalistlik o`ndiristin  manufaktura basqıshın analizlew tiykarında ekonomikalıq progresstin` a`hmiyetli faktorı miynettin` bo`listiriliwi degen juwmaqqa keldi. Manufakturadag`ı jumısshılardın` ka`niygelesiwi, miynettin` bo`liniwi, o`ndiristi ha`m miynet o`nimdarlıg`ın ko`p ma`rte asırıw imkanın berdi.

Miynet o`nimdarlıg`ın ko`teriw to`mendegi u`sh usıl menen a`melge asırıladı:

1. Miynetti bo`listiriw na`tiyjesinde ayırım islewshilerdin` shaqqanlıg`ı ha`m sheberligi asadı.
2. Bir tu`rdegi jumıstan basqasına o`tiw ushın ketetug`ın waqıt 6nemlenedi.
3. Miynetti bo`listiriw, mashinalardı oylap tabıwg`a imkan beredi.

A. Smit kunnın miynet teoriyasın Pettige qarag`anda teren` ha`m tolıqlaw islep shıqqan. "**Qun"** so`zi onın` pikirinshe tu`rli mazmung`a iye. Bul so`z benen zattın` paydalılıg`ı onın` basqa zatqa almasıw ka`siyeti belgilenedi. Qunnın jalg`ız deregi

ha`m aqırg`ı o`lshemi sol tovardı o`ndiriw ushın sarıplang`an miynet bolıp bul miynet shıg`ınları ja`miyet ushın za`ru`r ortasha shıg`ıng`a ten` boladı.

A. Smit kapitalistlik ja`miyettin` klasslıq strukturasın bahalawda fiziokratlarg`a salıstırg`anda bir qansha ilgerilep ketti. Ol o`ndiris qurallarına bolg`an qatnasına qaray xızmetkerlerdi, kapitalistlerdi ha`m jer iyelerin ajıratıp berdi. A. Smit is haqı ma`selesin fiziokratlardan basqasha sheshti. V. Petti tirishilik ushın za`ru`r minimum qa`rejetler teoriyasın ilgeri s tu`rip, A. Smit "**Ta`biyiy baha"** t6sinigin isletken ha`m is haqı tirishilik ushın za`r6r minimum qa`rejetten bir qansha artıq bolıwı, balalar ta`rbiyası ha`m turmısqa tiyisli qa`rejetlerde esapqa alınıwı kerek degen pikirde edi. A. Smit burjuaziyag`a jumısshılar klasının` ha`lsizligi, onın` paydasına qarama - qarsı ekenin aytadı ha`tte A. Smit burjuaziyanı progressiv, aldıng`ı klass dep esapladı, sebebi ol kapital toplanıwı ha`m o`ndiristi rawajlandırıwg`a imkan beredi.

Baylıqtın` deregi anaw yamasa mınaw miynet tu`rleri emes, al ulıwma miynet ekenin ko`rsetedi. A. Smittin` pikirinshe qun ha`m payda ulıwma sotsiallıq miynet penen jaratıladı.

Kapital toplaw ja`miyet baylıg`ın asırıwdın` negizgi sha`rti dep aytıladı, bunda tiykarg`ı rol` u`nemlilikke qaratıladı.

A. Smit kapital toplawg`a u`lken kewil bo`ldi, talan - tarajlıq ja`miyet dushpanı, u`nemlilik ja`miyettin qa`wenderi deydi.

A.Smittin sotsiallıq kapitaldı qayta islep shıg`arıw teoriyası onın` qun teoriyasına tiykarlang`an.

A.Smit burjuaziyalıq ma`mlekettegi salıq siyasatı teoriyasının` tiykarın saldı. Salıq puxaralardın` ku`shi ha`m imkaniyatına sa`ykes keliwi jumısqa jaramlı ha`r bir adam ushın anıqlang`an bolıwı kerek, salıq mu`mkinshiligi barınsha arzan, salıq tu`ri ha`m to`lew waqtı to`lewshilerdin` paydasına sa`ykes keliw kerek.

A.Smit merkantilizmge sonın` menen birge sawdadag`ı protektsionizmge, (sırtqı sawdadag`ı ha`r qanday sheklewlerge) qarsı edi.

A.Smit qıyın awhalg`a tu`sken ekonomikanı rawajlandırıw ushın u`sh faktordı ko`rsetken:

1. Ma`mlekette tınıshlıq bolıw kerek.
2. Normadag`ı jen`il salıqlar dizimi.
3. Ma`mlekettin` ekonomikag`a aralaspawı.

Anglichan klassik ekonomikalıq mektebinin` belgili wa`kili David Rikardo (1772-1823 j.) V. Petti ha`m A. Smittin` ekonomikalıq ideyaların ja`ne de rawajlandırdı.

David Rikardo is haqı, payda ha`m renta ma`selelerin sheshiwge u`lken u`les qostı. Ol Adam Smittin` tiykarg`ı 3 klassının` da`slepki da`ramatları ma`sele-lerine itibar berdi. Ol miynetti tovar dep (haqıyqatında rabochiy ku`sh tovar) belgilep, miynettin` bazar bahası (is haqı) ta`biyiy baha boladı ha`m sonın` a`tirapında o`zgeredi deydi. Ta`biyiy baha degende rabochiy ku`shinin` qunı tu`sinilgen.

Adam Smit ha`m David Rikardo Angliya burjuaziya klassik siyasiy ekonomikasının` ullı ha`m song`ı wa`killeri edi. Olardın` miynetlerinde burjuaziya-nın` siyasiy ekonomikası en` biyik shın`ına ko`terildi ha`m du`n`ya ju`zi ekonomikasının` rawajlanıwına u`lken` ta`sir etti. Klassik ekonomika mektebinin` tiykarg`ı belgileri to`mendegilerden ibarat salıstırmalı abstraktsiya usılı ja`rdeminde ekonomikalıq waqıya, qubılıs ha`m de protsessler ha`m jag`daylardın` a`xmiyetine jetiw ushın ha`reket qılınadı.

Klassik ekonomistler ideyası tiykarında insannın` ka`lewine baylanıslı bolmag`an ob`ektiv ekonomikalıq nızamlılıqlardın` barı haqqında tu`sinikler jatadı. Bul nızamlar ekonomikalıq sistemada ta`biyiy turg`ınlıqtı ta`miyinlewge uqıplı bolıp o`zin - o`zi ta`rtipke salıw tendentsiyasına ta`n. Sol sebepli bul ta`liymat ag`zaları ma`mlekettin` ekonomikasın, sawdanı her ta`repleme sheklewge ba`rha` qarsı boldı. Klassik ekonomikalıq mekteptin fundamenti qunnın miynet teoriyasına tiykarlanıp qurılg`an. Bul teoriya da`ramatlardı bo`listiriw teroriyasına da tiykar salg`an. Klassik burjuaziyanın siyasiy ekonomikası birinshi ma`rte burjuaziya ja`miyetinin` klasslık du`zilisin durıs jaratıp berdi. Kapitalistler ha`m jer iyeleri da`ramat derekleri - jallanıp islewshilerdi ekspluatatsiya qılıw ekenin ashıp berdi. Biraq qosımsha qunnın` kelip shıg`ıwı yamasa tu`p tamırı anıqlanbadı.

Sotsiallıq kapitaldı qayta o`ndiriw mexanizmin analizlegende de a`hmiyetli jetisken`liklerge erisildi.

Klassikler tiykarg`ı ekonomikalıq mashqala sıpatında kapital toplawdı atap o`tti ha`m sonın` menen baylanıslı bolg`an ko`rsetkishlerdi jeterli tu`rde bahalay almadı.

2.4. Kapitalizmdi mayda burjuaziyalarsha kritikalaydı, qa`liplesiwi. Batıs Evropa qıyalıy sotsialistlerinin` ekonomikalıq ta`liymatları

XYIII - a`sir aqırı ha`m XIX a`sir basındag`ı sanaat revolyutsiyası u`lken sotsial-ekonomikalıq o`zgerislerge alıp keldi. Proletariat penen burjuaziya jemiyettin tiykarg`ı klassları bolıp kaldı. Mashina o`ndirisi payda boldı. Sotsiallıq qarama - qarsılıklar ku`sheydi. Miynettin kapitalg`a ra`smiy boysınıwı haqıyqatka aylandı. Proletariattın` ha`lsizligi, jumıssızlık, sotsiallıq o`ndiristin` ta`rtipsizligi, sotsiallıq bo`liniwshilik ku`sheydi.

Kapitalistlik rawajlanıwdan artta qalg`an ha`m mayda tovar o`ndirisi u`stem bolg`an sharayatta sanaattın` jetisken`ligi da`wirine kirip otırg`an ma`mleket-lerde bul jag`day anıq ko`rindi. Mayda burjuaziyanın siyasiy ekonomikasın jaratqan adamlar qıyalıy sotsialistlergede, sonday-aq burjuaziya klassik mektebine de ten`dey qarsı turatug`ın ta`liymattı ilgeri su`riwge umtıldı.

Mayda burjuaziyanın` sotsial - ekonomikalıq da`rejesi mayda burjuaziya siyasiy ekonomikasının` qarama - qarsılıg`ı ha`m kemshiliginin` joqlıg`ın aldınnan belgilep qoygan edi. Onın` rawajlanıwında bir neshe basqısh ko`zge twsedi. Da`slep insandı su`yiwshilik, keyin qayırqomlıq mektebi du`zildi. Eger bir metep ele kapitalizmnen waz keshiwdi a`rman etken`, onı sheklewge umtılg`an bolsa, ekinshi mektep kapitalizmdi aqlap, ha`mmeni burjuaziyalarg`a aylandırmaqshı boldı.

Mayda burjuaziya teoretikleri qıyalıy sotsialistlerdin (utopistler) ideyasına qarsı turar edi. Bul ag`ım uzaq da`wirler dawamında ha`r tu`rli ma`mleketlerdegi ekonomikalıq ko`z - qaraslardın qa`liplesiwine u`lken` ta`sir tiygizip keldi.

Simon de Sismondi (1773-1842) Shveytsariyalı ekonomist, frantsuz klassik burjuaziya siyasiy ekonomikasın aqırına jetkeriwshi ha`m mayda burjuaziya siyasiy ekonomikasının` negizin salıwshılardın biri. Onın` ideyalarının qa`liplesiwi sanaattın` dag`darısı da`wiri menen, sonday-aq mayda ondiriwshilerdin` ekonomikalıq ku`shsizleniwi menen baylanıslı. Onın` ko`z - qaraslarının rawajlanıwında eki basqısh ko`zge tu`sedi. Aldın ol A. Smit ta`liymatı klassik ekonomikalıq mektebinin` ta`repdarı bolıp shıqtı. Ol o`zinin da`slepki miynetlerinde "**Sawda baylıg`ı tuwralı**" kitabında (1803 j.) sanaattın` dag`darısının` sotsial - ekonomikalıq mazmunı ha`m mu`mkinshiliklerin joqarı bahaladı. S. Sismondi Angliyag`a ekinshi ma`rte barıp kelgennen keyin kapitalizmdi, sonday-aq klassik mektepti ju`da` qattı kritikalay basladı.

S. Sismondidin` metodologiyası to`mendegishe:

1. Sotsial-ekonomikalıq jag`daylardı sub`ektiv idealistlik analiz etiw.
2. İlimiy abstraktsiya usılının` joqlıg`ı.
3. Tariyxtan tısqarı jaqınlasıw.
4. Almasıw kontseptsiyası.

S. Sismondi ekonomikalıq nızamlardın ob`ektiv xarakterin ta`n almadı. Ol sonın` menen birge kapitalizmnin mazmunın, onın` feodalizmnen u`stem ekenin tu`sine almadı. Milliy da`ramat ha`m kapital S. Sismondidin` ekonomikalıq ko`z - qarasları sistemasında jetekshi mashqala. Ol o`zinin` miynetlerinde A. Smitten keyin da`ramattın` u`sh tu`rin: **payda, renta ha`m is haqını** bo`lek ajıratıp ko`rsetti.

**"U`shinshi shaxslar**" teoriyası S. Sismondi teoriyasının` ko`z - qaraslarında tiykarg`ı orındı yeleydi. Ol o`ndiris ha`m sotsiallık da`ramat mug`darının` birligin sotsiallık o`nimdi tolık satıwdın` negizgi sha`rti dep esaplaydı.

P`er Jozef Prudon (1809-1865) frantsuz publitsisti, mayda burjuaziya ekonomisti. P. Prudon da`slep kapitalizmnin` kritigi bolıp tanılg`an. **"Menshik degen ne?"** degen miyneti og`an ataq keltirdi. P. Prudonnın` ko`z - qaraslarına ta`n qa`siyetler to`mendegishe:

1. Sub`ektivizm ha`m idealizm.

2. Ekonomikalıq nızamlardın` ob`ektivliligin moyınlamaw.

3. "Eklektlizm" (pikirler aralaspası)

4. Salıstırmalıktan tariyxıylıktın` ajıralıp qalıwı.

5. **"Ekonomikalıq ku`shler"** - miynetti bo`liw, ba`seki, almasıw, kredit, menshik sıyaqlı teoriyalarının` bar ekeni.

6. Almasıw ko`z - qarasının` jaqınlasıwı.

P`er Prudon o`zinin` en` a`hmiyetli miyneti bolg`an "**Ekonomikalıq karama-qarsılıklar sisteması**"-da da`slep miynettin` bo`liniwin da`lilledi. Miynettin bo`listiriliwi bir ta`repten baylıktın` ko`beyiwine mu`mkinshilik berse, ekinshi ta`repten ka`mbag`allıqqa alıp keledi.

P`er Prudon tovarlardın` qa`siyetin de usınday pozitsiyada turıp kritikalaydı. Onın` pikirinshe, qunnın` udayı ideyası bar, bul ideya boyınsha paydalanıw qunı - talap ha`m kemshilik penen, almasıw qunı bolsa usınıs ha`m molshılıq penen belgilenedi. Talap ha`m usınıs ortasındag`ı gu`reste tovardın` qunı yamasa bahası belgilenedi.

Anri Klod de Rebrua Sen Simon (1760-1825) Frantsiya qıyalıy sotsializiminin` wa`kili boldı. Ol pu`tkil u`mitin aqılg`a, ag`artıwshılıqqa baylanıstırdı. Frantsuz ag`artıwshılarınan o`zgesheligi, S.Simon o`ndiristegi insan iskerligi menshik formaları sıyaklı ekonomikalıq faktorlarga u`lken` baha bergen. Ol **"A`yyemgi da`wir", "Qulshılıq", "Orta a`sirler", "Ha`zirgi da`wir"** ha`m **"Altın a`sir"** di bo`lek ajıratıp sotsial ekonomikalıq formatsiyalardı ko`rsetip o`tti.

"Ha`zirgi da`wir" (XIX-a`sir ekinshi yarımı) o`tiw da`wiri dep belgilenip, bul da`wirlerde isbilermenlerden ibarat sanaatshılar du`ziledi, olar korol` hu`kimeti menen birge a`dil ja`miyetti du`ziw kerek, bul bolsa o`z na`wbetinde "**Altın a`sirge**" kirip keliwdi ta`miyinleydi. O`zinin` tariyxıy kontseptsiyalarında S. Simon ha`zirgi da`wirdi u`yrenip barıw ushın o`tken da`wirge ko`z taslaw kerekligin aytadı. u`lken ta`jriybege iye bolg`an sanaat kapitalistleri baskarıwdı sho`lkemlestiriw menen shug`ıllanadı, jumısshılar bolsa o`ndiristin` rejelerin orınlaw ushın miynet etiwi za`ru`r.

S. Simon jan`a sotsiallık sho`lkemdi qa`liplestiriwdi, a`sirese sanaatta anarxiyag`a (ha`kimiyatsızlıq) jol qoymawdı ha`m reje tiykarlarındag`ı oraylıq basqarıwg`a u`lken itibar beriwdi usınadı.

Fur`enin` ko`z - qaraslarına ta`n qa`siyet bul ha`r bir da`wirdin` tiykarg`ı faktorı sıpatında tek o`ndiris da`rejesi g`ana emes, al insan ta`biyatının` o`zgeshe-liklerin de o`z aldına ajıratıp ko`rsetiw.

2.5. XVIII a`sir aqırı XIX a`sir basındag`ı ekonomikalıq ta`liymatlar

XIX a`sirdin` baslarında klassik burjaziya siyasiy ekonomikasının` ornın fantaziyalıq vul`gar burjuaziya siyasiy ekonomikası iyelep aldı. Payda bolg`an bul jan`a ekonomikalıq ag`ımnın` atı a`piwayı, a`dettegi degen ma`nistegi latınsha so`zden alıng`an bolıp, waqıyalarg`a ju`zeki qaraydı, olardı o`z - ara baylanısta analizlemey, ekonomikalıq qubılıslardın` sırtqı ko`rinisin su`wretlew ha`m ju`zeki ta`riplew menen sheleniwdi bildiredi.

Vul`gar burjuaziya siyasatı ekonomikasının` ju`zege keliwinde sol da`wirde bolıp o`tken sotsial ekonomikalıq waqıyalar a`hmiyetli rol oynag`an ha`m u`zlik-siz ra`wishte baylanıslı bolg`an.

XIX a`sirdin` 30-jıllarında Angliyada ha`m Frantsiyada sanaat to`n`keri-lislerinin` tamamlanıwı burjuaziyanın` siyasiy hu`kimetshiliginin` ku`sheyine qarsı bolg`an proletariyattın` birigiwine sebep boldı. Chartizm bolsa isshiler klasının siyasiy saxnadag`ı erkin ha`reketine jol ashıp berdi.

XVIII a`sir aqırı XIX a`sir baslarındag`ı sanaat to`nkerilisine isshiler klassının` tariyxıy saxnasına shıg`ıwı ha`m ha`dden tıs materiallıq awhalının` jamanlasıwı - vul`gar burjuaziya siyasiy ekonomikasının` payda bolıwının` ekonomikalıq shart - sharayatları boldı.

A`sirese, 1825-jıl Angliyadag`ı birinshi sanaat krizisi ishki qarama –qarsılıq-lardı keskinlestirdi, isshiler klassının` ekonomikalıq awhalın ja`ne de jamanlas-tırdı, onın` u`stine burjuaziya o`z ha`kimiyatınan paydalanıp, olarg`a qarsı bir kansha nızamların o`tkerip aldı.

Na`tiyjede klassik burjuaziya siyasiy ekonomikasının` ulıwma o`siw tendentsiyası tawsıldı. Burjuaziya siyasiy ekonomikası klassiklerinin` teoriyalıq metodikalıq qa`teleri siyasiy ekonomikanın` vul`garlasıwının` ob`ektiv tiykarı boldı.

Solay etip, endi burjuaziya siyasiy ekonomikası pa`ni aldında sotsiallıq rawajlanıw nızamların biliw (u`yreniw) emes, al kapitalistlik ta`rtiplerdi qorg`aw wazıypası turar edi.

Ekonomikalıq ko`z - qaraslardın` ju`zekiligi, faktorlıg`ı menen ajıralıp turatug`ın bul`gar burjuaziya siyasiy ekonomikası kapitalistlik du`zimdi ha`m burjuaziyanın` ma`pin qorg`awshı ekonomikalıq mekteplerdin birine aylandı.

Vul`gar burjuaziya siyasiy eknomikasının` tiykarın salıwshılar: J. B. Sey (Frantsiya) ha`m T. R. Mal`gus (Angliya) bolıp, olar A. Smit taliymatındag`ı ilimiy jaqtan aqırına jetkerilmegen juwmaqlardı ha`m qa`telerdi ajıratıp alıp olardı ja`ne de rawajlandırdı. Jan Batist Sey (1767-1932) frantsiyadagı vul`gar siyasiy ekonomikasının` tiykarın salıwshısı bolıp esaplanadı.

J. B. Sey o`zin A. Smittin` izin basıwshı dep esaplar edi, al hakıyqatta ol Smit ta`liymatlarının` barlıq vul`gar elementlerin bir pu`tin etip jıynadı. J. B. Seydin` analiz usılı ekonomikalıq waqıyalardı bahalawdag`ı sub`ektivizm, ekonomikalıq nızamlardı ta`n almaw, teoriyalıq nızamlardın eklektizm (aralaspası) ha`m edi. Onın` ekonomikalıq ta`liymatının` o`zgeshelikleri to`mendegishe:

a) Qundı vul`garlarsha tu`siniw, qun ha`m paydalanıw qunın bir na`rse dep biliw.

b) O`ndiris faktorları teoriyasın, qunnın` miynet ha`m qosımsha qun teoriyasına qarsı paydalanıw

v) Realizatsiya yamasa satıw jolları yag`nıy ekonomikalıq krizis teoriyasın jaratıp, qarama - qarsılıqlardın` bar ekenligin ta`n almaw.

g) Qun teoriyası menen birge da`ramatlar haqqındag`ı teoriyanın` ashılıwı ha`m sog`an tiykarlanıp kapitalistlik ja`miyettegi ekspluatatsiyanın` bar ekenligin biykar etiw.

d) Siyasiy ekonomikalıq pa`nge faktoriyalıq da`rejede jaqınlasıw, yag`nıy, siyasiy ekonomikanı islep shıg`arıw, bo`listiriw ha`m paydalanıw sıyaqlı biyg`a`rez bilimnen ibarat dep ko`rsetiw. Bo`listiriw ha`m paydalanıwdı o`ndiris (islep

shıg`arıw) penen bir qatarda bo`lek analizlew ha`m sog`an sa`ykes sotsiallıq qayta o`ndiriwdin` bul elementleri ortasındag`ı u`zliksiz baylanıstı biykar etiw.

Barlıq ekonomikalıq ta`liymatlar sıyaqlı J. B. Seydin ta`liymatı da bir neshe teoriyanın` jıyındısının ibarat, olardın` ishinde **"Qun ha`m da`ramatlar", "O`ndiris faktoraro`", "Kompensatsiya"** ha`m **"Realizatsiya yamasa satıw jolları"** sıyaqlı teoriyaları u`lken orın iyeleydi.

Qun teoriyası. B. Sey kunnın miynet teoriyasın biykar etip ha`m og`an qarsı kunnın paydalılıq teoriyasın qoydı. Bul teoriyada aytılg`anday ha`r qanday o`ndiris paydalılıqtı keltirip shıg`aradı, yag`nıy, paydalı o`nim o`z na`wbetinde o`nimnin` bahasın belgileydi.

Sol sebepli qun o`nimnin` paydalılıq da`rejesi arqalı belgilenedi: bizge belgili paydalılıq qun o`lsheminin` tiykarı bola almaydı, sebebi almasılg`an o`nimnin` paydalanıw qunı (sıpatlılıq) sapası jag`ınan ha`r tu`rli boladı, sonlıktan olardı san ha`m mug`darı jag`ınan salıstırıwg`a bolmaydı.

**Da`ramatlar teoriyası.** Qundı paydalılıq arqalı su`wretlep Sey burjuaziya ja`miyetindegi da`ramatlardı natuwrı ta`ripleydi. Sebebi Seydin` o`ndiris faktorları teoriyasının tamırı A. Smittin` da`ramatlar qunına barıp taqaladı. Bul teoriyanın` a`hmiyeti mınadan ibarat: o`ndiris protsessinde miynet, kapital ha`m jer (kibi) sıyaqlı Z faktor qatnasadı. Bul faktorlardın ha`r biri qunnın` belgileniwine ma`lim bir u`les qosadı. Sog`an muwapıq Sey burjuaziya ja`miyetindegi da`ramattı qunnın` Z erkin deregine bo`ledi, yag`nıy o`ndirislik faktorlardın` iyesi o`zinin` nızamlı da`ramatın, jer iyesi rentanı, kapitalist paydanı, isshi is haqını aladı.

Seydin` bul **"U`shbirlik"** formulasının` klasslıq mazmunı belgili. Bul formula tiykarında ol is haqı, payda ha`m renta - ha`r qanday o`ndirislerdin` a`piwayı elementleri bolg`an miynet, o`ndiris quralları ha`m jerdin` zu`ra`a`tligi ekenin da`lillemekshi bolg`an. Usıg`an tiykarlanıp Sey burjuaziya ja`miyetindegi paydanın` tu`rlerin ta`biyiy ha`m ma`n`gilik etip ko`rsetedi.

Kompensatsiya teoriyası. Sey rabochiylardı ekspluatatsiya qılıwdı biykar qılıp g`ana qoymastan, olardın` keleshegi jarqın dep ko`rsetedi. Onın` pikirinshe kapitaldın` o`siwi menen klasslardın` sharayatı jaqsıla-nıp ha`m olar o`zinen

aldında turg`an "**klasslar"** qatarın toltırıp baradı. Ol o`zinin` "**kompensatsiyası teoriya**" sında mashinalar ma`selesin alg`a qoydı. Onın` pikirinshe mashinalar tek g`ana bir da`wirlerde isshilerdi o`ndiristen qısıp shıg`aradı, biraq keyin ala kerisinshe isshilerdin` miynet penen ba`nt bolg`an da`rejesin asırıp, o`nimlerdi islep shıg`arıw (o`ndiriw) arzanlasıp olarg`a (isshilerge) u`lken payda keltiredi. Solay etip, mashinalardın` ken` tu`rde kirip keliw da`wirinde isshiler klasının` awhalı keskinlesip keyin ala olarg`a **"kompensatsiya**" tu`rinde turmıs da`rejesinin` joqarılawına alıp keledi. Sey o`zinin` pikirin to`mendegishe bayanlaydı: isshiler klası o`ndiristin` texnikalık jaqtan jetiskenliklerge erisiwine basqalardan ko`birek qızıg`adı.

"**Realizatsiya ha`m satıw**" **teoriyası**. Sey bul teoriyasında erkin isbilermenlikti aspang`a ko`terip, kapitalistlik o`ndiris usılın ten`salmaqlı tu`rde rawajlanadı dep, artıqsha o`ndiriw ulıwma krizislerdin` turaqlılıg`ın biykar etedi. Onın` pikirinshe o`ndiriwshinin` tiykarg`ı maqseti almasıw qunın alıw emes, al bir o`nimdi ekinshi o`nimge almastırıw, pul bolsa bul protsesste passiv qural bolıp esaplanadı. Demek ha`r qanday satıwshı bir waqıttın` o`zinde qarıydar da boldı. Bul bolsa ja`miyet ishinde talap ha`m usınıstın` kelisiwine alıp keledi.

J. B. Sey, ekonomikalıq ta`liymatın tamamlay kelip ulıwma ilimiy izleniwlerinde ekonomikalıq dag`darıs mashqalası o`z sheshimin toplag`an, sebebi a`meliy ta`jriybe ha`m turmıs ha`r qanday o`ndiris usılı ekonomikalıq krizislerden awlaq emes ekenin ko`rsetedi sonlıqtan sotsiallıq planlı xojalıq sistemasının` teren` ekonomikalıq kriziske ushırawı bug`an da`lil ekenin aytıw kerek.

Angliyada vul`gar siyasiy ekonomikasının` payda bolıwı Tomas Robert Mal`gustın` (1766-18340 teoriyasınan baslandı.

Mal`gus o`zinin` ekonomikalıq ko`z - qaraslarında lendlar dizimleri qorg`awshısı bolıp ha`m awel bastan-aq klassik burjuaziya siyasiy ekonomikalıq mektebine qarsı bolg`an.

Tomas Robert Mal`gustın` metodologiyası ju`zeki, bayanlawshılıq, mug`darlıq analiz etiw menen, ob`ektiv ekonomikalıq nızamlardı biykarlawdı, olardı biologiyalıq, tabiyiy, ta`biyat nızamlarına almastırıw menen xarakterlengen.

Tomas Robert Mal`gustın` ekonomikalıq ta`liymatlarında teoriyanı **qun, realizatsiya ha`m xalıq nufusi teoriyasın** ajıratıp ko`rsetiw mu`mkin.

"Xalıq nufusi" teoriyası. Bul teoriyada Mal`gus isshiler klassı o`z azap aqıretine o`zi ayıplı. Sebebi ol ha`dden tıs tez ko`beyip barmaqta deydi. Mal`gus o`z nızamlarına matematikalıq tu`rde su`wretlep, onı da`lillemekshi boladı. Onın` aytıwınsha tirishilik quralları arifmetikalıq progressiya tiykarında xalık sanı bolsa geometriyalıq progressiya tiykarında artıp baradı. Bul pikirin da`lillew ushın Mal`gus XVIII a`sir Arqa Amerikadag`ı xalıqlardın` ha`r 25 jılda 2 ese ko`beyiwin mısal etip aldı da, biraq bul o`siwshilik Amerikag`a Evropadan xalıqtın ko`plep keliwi menen tu`sindiriliw faktın biykar etti.

Bunnan tıskarı Tomas Robert Mal`gus o`z teoriyasın da`lillew mu`mkin bolg`an fakt ha`m materiallardı jıynap alıp ha`r qanday ja`miyette o`zi belgilep qoyg`an "**Xalıq nufusi**" nızamın alg`a qoyadı, sol nızamg`a sa`ykes xalıq nufusi menen tirishilik quralları arasındag`ı qatnas, adamnın` din`kesin qurtıwshı miynet, ashlıq, urıslar, epidemiya ha`m usıg`an usag`anlar arqalı belgilenedi dep ko`rsetken.

**"Qun ha`m realizatsiya" teoriyası.** Mal`gus qun ha`m realizatsiyasın da`lillegende A. Smittin` tovar qunı haqqındag`ı vul`gar ta`riypin qabıl etip aldı, bunda qunnın` mug`darı sol tovarg`a almastırıp alıwg`a bolatug`ın miynettin` mug`darı menen belgilenedi. Bul jag`dayda tovar qiymatının` payda bolıwı salasınan aylanıs salasına ko`shiriledi tutınıw kunı bolsa almasıw qunı menen aralastırıladı. Bunnan tıskarı Mal`gus tovarlardın` qunın o`ndiris shıg`ınlarınan g`ana ibarat etip ko`rsetip, qarıydar tovar satıwshıg`a is haqısın g`ana emes, sonın` menen birge paydasında to`lew kerek ha`m paydanı tovar qunına nominal kosımsha dep bilgen. T.R.Mal`gus paydanı miynetten ajıratıp, kapitalistlerdin paydanı qosımsha qunnan emes, al tovardı qunınan artıqqa satıwdan payda bolg`an degen, yag`nıy (tuwra kelmeytug`ın) seykes emes almastırıwdın` bar ekenin da`lillemekshi boldı. Malgus`tin` o`z ekonomikalıq ko`z - qaraslarında merkantilizm pozitsiyalarına kaytqanlıgı ayqın ko`rinedi.

Angliyada klassik mektepti basqa tu`rde vul`gaslastırıwshılar arasında Djeymis Mill` (1773-1836) ayrıqsha orın tu`tadı. D. Mill` qundı, is haqını paydanı vul`gar pozitsiyalarda turıp talqılap, ol proletariyattın` is haqısın asırıw jolındag`ı ekonomikalıq g6resleri orınsızlıg`ın ekonomikalıq jaqtan tiykarlamaqshı boldı. D. Mill` kapitalistin` paydası menen jollanba isshilerdin` is haqı ortasındag`ı antagonizmdi biykarladı, jer rentasın analiz qılgan.

London Universiteti siyasiy ekonomikasının` professorı Djon Ramsey Mak-Qu`llox (1789-18640) klassik mektepti vul`garlastırıwshı edi. Ol "Siyasiy ekonomika kagıydaları" (1828 j.) kitabında qunnın` miynet teoriyasın ra`smiy t6rde ta`n alsa da, biraq isshi g`ana emes samalda, puw da (par da), o`giz de, mashina da miynet etedi degen pikirin ilgeri s6rgen. Bug`an tiykarlanıp, ol payda qunnın` jıynalg`an miynet yamasa kapital "**isi**" na`tiyjesinde jaratılg`an bo`limi dep tu`sindirdi. Merkantalistler kibi olda almasıw aqıbetinde payda boldı degen. Kapitalistlik metodının` rawajlanıwı vul`gar siyasiy ekonomikalıq melim derejede o`zgeriuine, anıgıragı onı jene de vulgarlastırıuına alıp keledi.

Klasslıq gu`res keskinlesken` sharayatta Angliyada Chartizm, Lion toqıwshılarının` qozg`alan`ı, 1848 - jılg`ı revolyutsiyası h.t.b. hu`kimdar klasslar ushın, sotsialistler ta`repinen kapitalizmdi kritikaladı ha`m proletariattın` sotsiallıq talapların tiykarlap beriw ushın ko`binshe paydalanatug`ın qunnın` miynet teoriyası, Rikardonnın` payda ha`m is haqının` qarama-qarsılıg`ı ta`limatı h.t.b. İdeyaları ulken qa`wip tuwdırar edi. Nassau Vil`yam Senior (1790-1864) Onsford Universitetinin` siyasiy professorı **“Song`ı saat”** teoriyasının` avtorı, jana vul`gar ekonomikalıq mektebinin` u`a`killerinen biri. Ol o`zinin` qun teoryasında qundı baha menen bir na`rse dep bildi.

Qun talap penen usınısqa baylanıslı deydi. Ol miynet jumısshının` qurbanı menen bir qatarda kapitalistin` "**tıyılıw**" - ın ha`m qunnın` deregi degen sharayatları.

"Tıwılıw" teoriyası. Bul teoriyada Nassau Vil`yam Senior kapitaldı kapialistin` qurbanı dep esaplanadı. Onın` aytıwınsha, kapitalist o`z kapitalın o`ndiris quralına aylandırg`anday o`zinin` shaxsiy tutınıwınan (paydalanıwınan)

"**tıwılıw"** turadımısh, miynet boyınsha o`z na`wbetinde isshilerdin` dem alıs ha`m tınıshlıg`ı esesine qu`lag`an, qurbanı dep qabıl etilgen. Sonın` ushın is haqı ha`m payda isshi menen kapitalist berilgen tiyisli "q**urbanlar**" ushın sıylıqlaw (qoshametlew).

"**Aqırg`ı saat"** yamasa **"Son`g`ı saat" teoriyası.** Nassau Vil`yam Seniordın` ja`ne bir ashılıw tiykarsız bolıp shıqtı, ha`tte K. Marks onı "kapital" da "Seniordın akırı saatı" dep ataladı.

XIX asir 30- jıllarda 10 saatlıq jumıs ku`ni ushın gu`res ku`sheyip ketken edi. Nassau Vil`yam Senior bolsa bar bolg`an 11,5 saatlıq ju`mıs ku`shlerinin` qısqartıwg`a ila`jsızlıg`ı (mu`mkin emesligi) teoriyalıq jaqıttan tu`sindiriwge urınadı: is ku`shinin` 10,5 saatında sarıplang`an kapitaldın` qu`nı payda boladı, al aqırg`ı bir saatta bolsa payda jaratılar dedi. Sol sebepli is ku`shi 10 saatqa shekem qısqartırıw paydanın` joq bolıp ketiwine, sonın` menen birge o`ndiristi rawajlandırıwg`a ha`r qanday qızıgıushılıqtın` joq bolıp ketiwine alıp keledi degen.

Haqıyqatında bul "**teoriya"** birden miynettin` eki jaqlamalılıg`ın tu`sinbew, yag`nıy bir waqıttın` ishinde jan`a qun payda bolıwı ha`m o`ndiris quralları qunının` o`tiwin tu`sinbeydi.

Ha`r qanday jumıs qunının` za`ru`rligi ha`m qosımsha uaqıtqa bo`liniwin tu`sinbegennin` aqıbeti.

1848-jılı Bruno Gil`debrrond (1812 -1878) **"Ha`zirgi zamannın` ha`m keleshektin` siyasiy ekonomikası"** kitabın shag`aradı. Bunda ol Engel`stin` "**Angliyada isshiler klasının` awhamın**" shıg`armasına qarsı shıqtı. B. Gil`debrdan kapitalizim isshiler klasının` awhalın jaqsılawg`a ha`m bul dizimge qarsı gu`resiwdin` paydası joq dep esaplanadı.

Ol burjuaziya jamiyetin ha`r ta`repleme boyap korsetiwge umtıladı. B. Gil`berdand ekonomikalıq wakıyalardı izertlewde o`z tariyqıy usılın alg`a su`redı. Bul usıl jamiyettin` rawajlanıwdın` ekonomikalıq nızamların da`liylewge statistika ha`m tariyqıy mag`lıwmatlardı ju`zeki tu`rde toplawdı qarama - qarsı qoyadı. Ol qundı paydalılqtan ibarat dep, jekke menshiktin` ta`repdarları bolıp ortag`a shıqtı.

Jeke menshikke ha`r qanday t6rde (qaralıwdı) kritika qılıwdı tariyqıy nızamlıqlardı buzıw dep ta`repledi. B. Gil`debrand usıng`an adamzattın` rawajlanıwının` sxeması durıs emes naturı: **pul ha`m kredit xojalıg`ın o`**z ishine aladı.

B. Gil`debrand almastırıw kontseptsiyasına tiykarlanıp ne tutınıw ha`m o`ndiris quralларının` mu`lik ha`reketegi ekonomikalıq formatsiyasının` sotsiyalıq ta`biyatın ha`m ja`miyetlik klasının` duzilisin belgilep beredi. Ol markizimge qarsı shıqtı, kapitalistlik ekspluatatsiya faktinin` o`zin biykar etti, sotsiyallıq ten`sizlikti aqladı ha`m sotsalizim erkinlikti zıyan keltiriwshi ten`lik ornatadı degen pikirler ayttı.

Marks o`z na`ubetinde tariyxıy mektep wa`killeri Nassau Vil`yam Seniordın` ha`m birjuaziyanın` basqa ta`repdarların ha`lsiz nemets xabarlawshıları dep ta`riypledi, bul mektepti siyasiy ekonomikanın` ha`m song`ı professorlıq usılında dep atadı.

2.6. K. Marks ha`m F. Engel`s miynetlerindegi ekonomikalıq ideyalar

XIX-asirde Marksislik siyasiy ekonomikanın` payda bolıwı ulıwma du`n`yalıq ekonomikalıq taliymattın` rawajlanıwında ulken uaqıya boldı. Marksizimnin` tiykarın salıwshilar ekonomikalık pikirde, analiz mazmunı ha`m usılın anıqlawda, kapitalizm kategoriyaların da`lillewde ulken o`zgerisleri a`melge asıradı.

Marksizimnin` payda bolıwı ushın tariyxıy rawajlanıwdın` o`zi sha`rt-sharayatlar jaratıp bergen edi.

Angliya ha`m Frantsiyaga uqsag`an rawajlang`an ma`mleketlerdegi sanaat to`nkerislisinin` a`melge asırılıwı kapitalistlik rawajlanıw ushın ken` jol ashıp berdi. Kapitalizimnin` rawajlanıp barıwı menen a`ste - aqırın siyasiy qarama - qarsılıqlar ku`sheyip, a`shkara bola basladı. Mayda tovar o`ndiriwshinin` uayran bolıwı, gedeylik ha`m jumıssızlıqtın` artıp barıwı, ekonomikalıq krizislerdin` ha`wij alıwı usıllardın aqıbetinde boldı.

Proletariat ha`m burjuaziya ortasındag`ı klasslıq gu`res, endi siyasiy xarakterge iye bola basladı. A`lbette, bul tariyqıy sha`rayatta proletariat klasslıq gu`restin` wazıypası ha`m maqsetlerin o`zine ja`mlegen iliymiy, revolyutsiyalıq teoriyag`a

mu`ta`j edi. Solay etip Marksislik teoriyanın` payda bolıwına sotsial ekonomikalıq sha`rayat bolıp:

1. Kapitalizmnin` sotsial - ekonomikalıq ja`miyet bolıp qa`liplesiwi
2. Proletariattın` ja`miyettin` tiykarg`ı klassı sıpatında ortag`a (maydang`a) shıg`ıwı
3. Burjuaziya ja`miyetindegi qarama - qarsılıqlar ha`m klasslıq gu`restin` ku`shewi xızmet etti.

K. Marks (1818-1883) ha`m F. Engel`s (1820-1895) miynetlerindegi bir qansha ekonomikalıq ideyalar bar. K. Marks kapitalistlik o`ndiris usılın analizledi. Marks o`z teoriyasın kapitalistlik o`ndiristi da`liyillew tiykarında da, burjuaziya ha`m mayda burjuaziya ekonomistleri ta`repinen bul o`ndiris uslının teoriyalıq su`wretleniwin kritikalaw tiykarında da islep shıqqan.

Marksizmnin` qa`liplesiwine kapitalizmdi mayda burjuaziyalarsha kritikalaw-shılarda o`z u`lesin qosqan. Mayda burjuaziya ekonomistleri bir waqıttın` o`zinde mayda burjuaziya sotsialistleri de edi. Olar kapitalizmge dushpanlıq penen qarar edi, kapitalistlik sistemanın` tu`rli ta`replerin keskin kritikalar edi.

Marks usılı o`zinin tariyxıylıg`ı menen ajıralıp turadı. Onın` siyasiy ekonomikasının` tariyqıy xarakteri:

Birinshiden, Marks u`yrenip atırg`an konkret sotsial - ekonomikalıq formatsiyanın` ha`r qanday o`ndiris qatnasıqları sistemasının` tariyxıy kelip shıqqanlıg`ı ha`m **ekinshiden** bul sistemannın barlıq kategoriyaları ha`m nızamları da tariyxıy kelip shıqqanlıg`ı menen belgilenedi. **Mıs**alı: Qun K. Marks ushın tariyxıy kategoriya.

Miynet o`niminin` qun forması burjuaziyalıq o`ndiris usılının` en` abstrakt ha`m sonın` menen birge en` ulıwma forması bolıp, bul forma usı burjuaziya o`ndiris usılı sotsiallıq o`ndiristin` arnawlı tipi (tu`ri) ekenligin ko`rsetedi.

1857-1858 jılları «**Ekonomikalıq qol jazbalar**» degen shıg`arması usı jılları qılg`an ulken miynetinin` na`tiyjesi edi. Bul qol jazbalar «Kapital» dın` jazılıwındag`ı da`slepki variantı dep esaplanadı.

Qol jazbanın` tiykarg`ı eki bo`limi kapitalg`a bag`ıshlang`an. K. Marks tovar o`ndiriwdin` ha`m rawajlanıwdın` qa`siyetlerin u`yrenip kapitalistlik o`ndiris qatnasıqların kritikalap da`liylegen. K. Marks ekonomikadag`ı teren` revolyutsiya-lıq to`nkerilisti a`melge asırdı. Bunda ol birinshi ret qosımsha qun teoriyasın ha`m kapitalistlik ekspluatatsiyanın` a`hmiyetin ashıp berdi. Shıg`armada bunnan basqa qosımsha qunnın` eki tu`ri:

1**) absolyut qosımsha qun.**

2**) salıstırmalı qosımsha qun.**

Kapiatldın` ekige bo`liniwi: **turaqlı ha`m o`zgermeli kapital** haqqında pikir ju`rgiziledi.

1861-1863 jıllarda K. Marks jan`a qol jazbasın tamamladı ha`m analiz predmetin anıq ko`rsetiw maqsetinde onı "**Kapital"** dep atadı. Kapitalda kapitalistlik o`ndiris usılının` o`ndiris qatnasıqları u`yrenildi. O`ndiris qatnasıqları ha`r qanday ja`miyttin` ekonomikalıq du`zilisin payda etedi.

"Kapitaldın`" 1-tomı, 7 bo`limnen ha`m 25 baptan ibarat.

"Kapitalda" a`piwayı tovar o`ndiriw ha`m qatnastın` kapitalistlik qatnasqa aylanıw barısı, onın` sha`rt - sharayatları ha`m qarama - qarsılıqların "**Puldın` kapitalg`a aylanıwı**" dep atalg`an ekinshi bo`liminin` predmeti bolıp, onda tovardı ayırımlaw tiykarında qunnın` qosımsha qundı payda etetug`ın qung`a aylanıw sha`rt - sharayatları ko`rsetiledi.

"Kapitaldın`" II- tomı 3 bo`limnen ibarat.

1). Kapital metamatikalıq fazaları ha`m olardın` shen`berlik oborotı (aynalısı)

2). Kapital oborotı (aynalısı)

3). Pu`tkil sotsiallıq kapitaldın` qayta islep shıg`arılıwı ha`m mashqalası.

"**Kapitaldın`**" III-tomında I ha`m II tomlarında qarap shıg`ılg`an kapitalistlik qatnasıqlardın` o`zi, biraq olardın` juzeki tu`rleri u`yreniledi. Payda, payda norması ha`m ortasha paydada K. Marks qosımsha qun ha`m qosımsha qunnın` normasın u`yrenedi, biraq olar a`meliyatta, bazarda qanday tu`rlerge aylang`an bolsa, sonday tu`rlerde u`yreniledi.

"**Anti-Dyuring**" (1878) F. Engel`stin` en` iri shıg`armalarınan biri. Bunın` jazılıwına tiykarg`ı tu`rtki bolg`an na`rse mayda burjuaziya teoretigi E. Dyuring ko`z - qaraslarındag`ı eklektik bag`darın ashıp beriw za`ru`rligi edi. A. Dyuring kirisiw ha`m 3 bo`limnen ibarat: **filosofiya, siyasiy ekonomika** ha`m **sotsializm.**

Shıg`armada Dyuringtin` qun haqqındag`ı teoriyası pushqa (joqqa) shıg`arılıp ekonomikalıq ta`liymatlarg`a ta`n` bir qansha mashqalalar ko`zg`alg`an. E. Dyuring o`zin ekonomikalıq ta`liymatlardın` tiykarın salıwshısı dep esaplag`an. K. Marks ha`m F. Engel`s bul pa`ndi jaratıwda Dyuring teoriyasının` ku`shsiz ekenin a`meliyatta da`liyllep, to`mendegi na`rselerge kewil berilmegenligin aytıp o`tedi:

1). Koplegen alımlardın` miynetlerin 6yrenip ilimiy da`liyillenbegenligi.

2). Materiallıq resurslardı sıpatlawda bir pu`tin sistemanın` joqlıg`ı.

3). Merkantilistler ha`m ayırım ekonomistler haqqındag`ı ayırım talqılawlar ma`lim ha`m belgili bolg`an tu`rde ko`shirip alıng`anlıg`ı.

4). Tariyqıy jaqınlasıwdın` joqlıg`ı.

Marks ha`m Engel`stin` ekonomikalıq ta`liymatı ulken a`hmiyetke iye, sebebi bul ta`liymattın` tiykarında kapitalistlik o`ndiristi ilimiy ob`ektiv ko`z - qarasları, o`zine ta`n bolg`an jan`a usıl menen islegen analizlerinin` jıynag`ı jatadı.

Bizge ma`lim Marks ha`m Engel`stin ta`liymatı jariyalang`annan keyin bir neshshe ma`mleketlerde onı ideyalıq qural sıpatında isletip, miynetkeshler revolyutsion gu`res jolına atlang`an.

Marks ta`liymatı a`lbette o`z zamanına tiyisli kapitalizmnin` nızamların u`yreniwdi ha`m o`zine ta`n usıl tiykarında ilimiy ob`ektiv ra`wishte kritikaladı. Marks ta`liymatı ma`lim bir waqıt ishinde burjuaziya alımları ta`repinen ha`m ha`r ta`repleme u`yrenildi.

2.7. XIX-a`sir aqırı ha`m XX-a`sir basındag`ı burjuaziyalıq – ekonomikalıq ta`liymatlar

XIX-a`sir aqırı XX-a`sir baslarında burjuaziya siyasiy ekonomikasının` evolyutsiyası kapitalizm ekonomikasında ju`z berip atırg`an qozg`alıslardı sa`w-lelendirer edi. Bul ozgerisler tiykarınan monopolistlik kapitalizmnin o`sip, imperializmge aylanıuı menen baylanıslı.

XIX-a`sirdin` 70-jıllarının` basında Frantsiyada tariyxta birinshi ret rabochiylar revolyutsiyası boldı. K. Marks Parij kommunasın ta`riplep ol rabochiylar klasının` hu`kimeti boldı.

XIX-a`sirdin` 70-jıllarınan baslap qun teoriyasındag`ı haqıyqıy revolyutsiyalıq o`zgerisler ju`z bergen edi. Bul jan`asha ilim izertlew ushın ortag`a taslang`an ha`m rawajlandırg`an adamlar Uil`yam Stenli Djevons (1835-1882), Al`fred Marshal (1842-1924), Karl Menger (1830-1921), Fridrix Fon Vizer (1851-1926), Evgeniy fon Bem-Baverk (1851-1914), Leon Val`ras (1834-1910), Jon Beyts Klark (1847-1938) edi.

Qun teoriyasının` ilimiy izzertlewinde jaratılg`an "**En` joqarı paydalılıq**" yag`nıy marjinalizmnin` ken` tarqalıwı da usı alımlar menen baylanıslı.

Burjuaziya siyasiy ekonomikasındag`ı jan`a bag`dardın` o`zine ta`n qa`siyeti sonnan ibarat, olar materiallıq resurs (shiyki zat) qunın og`an za`ru`r bolg`an sotsiallık miynet shıg`ınları ha`m miynet penen belgilenbesten, al tovardın` defitsiti menen baylanıslı "**En` joqarı paydalılıq**" penen baylanıslı. İmperializm da`wirine o`tkenligi, kapitalistlik ma`mleketlerdin` sotsiallıq turmısında usı menen baylanıslı jan`a waqıyalar ju`z bergenligi burjuaziya ideologiyasına ulken ta`sir etti. Burjuaziya siyasiy ekonomikasının` metodologiyalıq ha`m teoriyalıq qurallarının` jan`alanıwı XIX a`sirdin` 70-jıllarında qa`liplesken bir qansha mektepler ortalıg`ında a`melge asırıldı.

XIX a`sirdin` ekinshi yarımında Gremaniyada burjuaziya siyasiy ekonomii-kasının` vul`garlasıw protsessi rawajlandı. Nemets burjuaziya ekonomistleri bunnan aldıng`ı da`wirde ekonomikalıq a`debiyatta payda bolg`an reaktsion, milletshilik da`stu`rlerin dawam etip ku`sheytti.

Usı da`wirde Germaniya burjuaziya siyasiy ekonomikasında jan`a tariyxıy mektep jetekshi orındı iyeler edi. Berlin Universitetinin` professorı Gustav Shmoller (1838-1917) usı mekteptin` tiykarın saldı. Gustav Shmoller ilimiy tariyxıylıqqa hesh qanday baylanıslı bolmag`an vul`gar tariyxıy usılg`a su`yener edi. Ol marksizmnin` sotsial ekonomikalıq formatsiyaları tuwralı ta`liymatqa keskin hu`jim jasap, ja`miyet ta`rizindegi jıljıwlardı biykarlar edi. Gustav Shmoller ulıwma xalıq xojalıg`ı o`zgerissiz qala beredi degen pikirge tiykarlang`an, onın` ayırım buwınlarında u`stirtin o`zgerisler bolıwı haqqında g`ana aytıw mu`mkin dep esapladı. Gustav Shmoller siyasiy ekonomikada xalıq xojalıg`ındag`ı waqıyalardı ha`m ekonomikalıq kategoriyalardı idealistlershe talıqlaw ideyasın rawajlandırıwg`a urındı. Ol ekonomikada a`dep - hu`qıq faktorların belgilewshi faktor dep esapladı, sebebi olar ha`r bir xalıqtın` turmıslıq da`rejesindegi a`deplilik qag`ıydalarında, xojalıq hu`qıqlarında tiykarg`ı su`wretleniwin tabadı dep aytqan.

Gustav Shmollerdin` sha`kirti Verner Zombart (1863-1941) Germaniyadag`ı jan`a tariyxıy mektepke jaqın edi. Onın` ko`z - qaraslarının` rawajlanıwı nemets vul`gar bujuaziya siyasiy ekonomikasının` wa`killerine ta`n bolg`an qa`siyet. Marksizm teoriyasına Zombart sotsial imperalizm (latınsha **pluralis** - kop pikirlilik) dep atalg`an vul`gar kontseptsiyasın qarama - qarsı qoydı.

Zombarttın` ekonomikalıq ko`z - qarasları bara - bara kem - kemnen reaktsion (qa`weterli, qarama - qarsı) tu`s aldı.

Rossiyadag`ı Oktyabr` revolyutsiyasınan keyin Zombart nemets burjuaziya vul`gar siyasiy ekonomikasında reaktsion tendentsiyalardın` wa`kili bolıp, usı tendentsiyalardın` qarar etiuine urındı. Onın` shıg`armaları keyin nemets fashizm ideologiyasının` qa`liplesiuine ja`rdemlesti.

XIX-a`sirdin 70-jıllarında burjuaziya siyasiy ekonomikasının` belgili mekteplerinin` biri Avstriya mektebi ju`zege keldi. Avstriya mektebin sub`ektiv yamasa sub`ektiv psixologiyalıq mektep dep ataydı. 70-jıllardı Avstriya mektebinin` tiykarın salg`an Karl Menger - bul ideyanı rawajlandırıp, onı sub`ektiv psixologiyalıq mekteptin` tiykarg`ı teoriyasına aylandırdı. Evgeniy Bem Baverk, Fridrix Vizer h.t.b. usı teoriyanı islep shıqtı. Avstriya mektebinin` konseptsiyaları

K. Mengerdin` "**Siyasiy ekonomikalıq tiykarları" (1871**), F.Vizerdin "**Xojalıq baylıgının payda bolıwı ha`m tiykarg`ı nızamları haqqında"** (1884), E. Bem-Baverktin "**Kapital ha`m payda" (**1884-1889), **"Xojalıq baylıg`ı teoriyasının` tiykarları" (**1886), **"K. Marks teoriyası ha`m onın` kritikası**" (1896) h.t.b. miynetlerinde bayanlang`an.

Bul meteptin` ta`limatı burjuaziya siyasiy ekonomikasının` bunnan bılay rawajlanıwına ulken ta`sir tiygizdi. Olardın` konseptsiyasına qarag`anda siyasiy ekonomikalıq xojalıq sub`ekti ta`jriybesinin` ha`r tu`rliligi menen onı iske asırıwdı u`yreniwi kerek edi.

Avstriya mektebinin` teoretikleri kapitalizmdi tek bazar qatnasıq-ları menen g`ana baylanısqan jekke xojalıqlardın` mexanikalıq jıyındısı dep ta`sirlep, miynetkeshtin` rolin biykarlap, kapitalistlik ekspluatatsiyanı jasırdı. Olar ekono-mikalıq qubılıstı ha`m onın` faktorların sub`ektiv idealistlik ta`rizde sıpatladı.

2.8. Ekonomikalıq bilimlerdin` payda bolıwı ha`m rawajlanıw basqıshları temasın oqıtıw metodikası

Bul temanı joqarı oqıw orınlarında, ka`sip - o`ner kolledjlerinde oqıtıw ushın ja`mi 4 saat berilgen bolıp, sonnan 2 saat lektsiya, 2 saat seminar ushın berilgen.

Biz bul paragrafta jaslarg`a qanday etip ekonomikalıq bilimlerdin` rawajlanıwı basqıshları o`tkenligin, etapların ha`m onda Orta Aziya oyshıllarının` tutqan ornın ayırıqsha atap o`tiw kerek dep oylaymız.

1. Ekonomikalıq bilimlerdin` payda bolıwındag`ı da`slepki ag`ımlar

Adamnın` tirishilik etiwinin` tiykarı materiallıq o`ndiris ekenligin tu`sinip, onın` rawajlanıw nızamlıqların biliwge, ja`miyette ju`z berip atırg`an qubılıslar ortasındag`ı o`z - ara baylanıs-lıqtı u`yreniwge qızıqsıng`an. Bunın` da`lili sıpatında a`yyemgi Qıtay, Rim, A`yyemgi Gretsiyada jasag`an oyshılardın` ekonomikalıq oy – pikirlerin keltiriwge boladı. **Mısalı,** A`yyemgi Qıtay oyshılarınan esaplang`an **Konfutsiy,** a`yyemgi grek oyshılları **Aristotel`, Platon, Ksenofont,** A`yiemgi Rim oyshılları **S.Katon, Varonlar** o`zleri jasag`an da`wirge ta`n bolg`an ekono-mikalıq qubılıslar boyınsha izertlewler ju`rgizip o`z pikirlerin

bildirgen. “**Ekonomika**” termininin` o`zi de birinshi ret Aristotel` ta`repinen kirgizilgen. Bul so`zdin` ma`nisi kelesi eki so`zlerdin` quramınan turadı: «**OYKOS**» - **u`y, xojalıq**, «**NOMOS**» - **qa`de, nızam** degendi an`latadı ha`m ekewi birlikte «**u`y xojalıg`ın ju`rgiziw sheberligi**» degendi bildiredi. Ekonomikalıq bilimler qa`dim zamanlardan baslap payda bolg`anı menen, onın` haqıyqıy ilim sıpatında qa`liplesiwi XVI-XVII- a`sirlerge tuwra keledi. Eski Egipet, Qıtay, İndiya, Eski Gretsiya ilimpazları ha`m oyshılları o`zlerinin` miynetlerinde: almasıw propor-tsiyaları, aqshanın` funktsiyası, sawdanın` a`hmiyeti, xalıq aralıq sawda, ma`mleketler aralıq sawda ha`m t.b. haqqında o`z da`wirlerinde o`zlerinin` pikirlerin aytqan.

Ekonomikalıq bag`darda bul ta`liymatlardı alg`a su`rgen ilimpaz-alımlar qatarında **Ksenofont** (shama menen eramızdan aldın`g`ı 430-414 jılları), Platon (shama menen eramızdan aldın`g`ı 427-347 jılları), ha`m Aristotel (eramızdan aldın`g`ı 384-322 jılları) ta`replerinen aytılg`an pikirleri a`sirese, dıqqatqa ılayıq. Biz ko`p paydalanatug`ın **«Ekonomiya»** tu`sinigi Ksenofonttın` shıg`armasının` bas ataması bolıp, ol grek tilinen alıng`an, qaraqalpaq tiline awdarg`anda **«oykonomiya» - «oykos» - u`y, xojalıq** ha`m «**nomos» - nızam, yag`nıy** «**u`y xojalıg`ı nızam – qag`ıyda**» ma`nisin an`latadı.

Platon o`zinin` «**Ma`mleket ha`m nızamlar**» shıg`armasında ideal ma`m-leket haqqında aytıp, adamlardı **3 kategoriyag`a: filosoflarg`a, a`skeriylerge ha`m menshik iyelerine** bo`ledi. Onın`, miynet bo`listiriwi, tovar, aqsha haqqındag`ı pikirleri itibarg`a ılayıq.

İskender Zulqarnayındın` (Aleksandr Makedonskiy) ustazı bolg`an **Aristotel`** o`z shıg`armalarında ekonomikalıq pikirlerdi ko`plep kelti-redi. Ol tariyxta birinshi bolıp, almasıw qundı analizledi ha`m **qunnın` miynet teoriyasın** jarattı. **Aristotel`** «**haqıyqıy baylıq**» dep, tutınıw qunlarının` jıyındısın tu`singen. Ol birinshi bolıp, almasıw qunın analizlegen (**1 qoy = 100 balıq**). Alımnın` ekonomika qanday pa`n ekenligi haqqındag`ı pikirleri de dıqqatqa ılayıq. Ol, **ekonomika degende, turmıs keshiriw ushın za`ru`r bolg`an o`nimlerin**

(tutınıw qunların) o`ndiris penen baylanıslı bolg`an ta`biyiy xojalıq xızmetin tu`singen.

A`yiemgi Rimde (İtaliyada) ekonomikalıq pikirlerdin` tarqalıwı qul-shılıq ja`miyetinin` qulawı da`wirine tuwra keledi. «**Diyxanshılıq**» shıg`armasının` avtorı bolg`an **Katon (eramızdan aldın`g`ı 234-149 jılları**) natural xojalıqtın` ta`repdarı bolg`an. Usı menen birge, ol artıqsha o`nimdi satıw ha`m kerekli buyımlardı satıp alıwg`a iyterme-legen, yag`nıy bazardın` za`ru`r ekenligin ta`n alg`an.

Ag`a-ini Tiberiy** ha`m **Gay Grakxlar tariyxta birinshi iri agrar reformashılar sıpatında o`z pikirlerin bayan etken ha`m bul jolda jan-ların da ayamag`an. Bunın` arqasında a`yiemgi Rimde jeke menshikke aynalg`an jerler de payda bolg`an.

A`yiemgi Rim alımlarınan **Lyutsiy Kolumella ( VIII - a`sir**) ha`mde **Lyutsiy Aney Seneka** miynettin` o`nimdarlıg`ı haqqında pikir ju`rgizip, qol miynetin jen`illetiwge ha`m sonın` sebebinen na`tiyjelirek xojalıq ju`rgiziwge ha`reket etken.

2. Feodal ja`miyetinin` da`slepki basqıshında, Arab, Shıg`ıs ma`mleketlerinde islam dininin` tarqalıwı, onın` ekonomikalıq pikirleri

Orta Aziya ilimpaz-entsiklopedistleri ha`m oyshılları: **Abu Nasr Farabiy, Abu Ali İbn-Sino, Abu Rayxan Beruni, Yusuf Xas Xodjib, Alisher Navoy** ha`m tag`ı basqalar, olar ele ekonomikalıq mashqalalarg`a qızıg`ıwshılıq ku`shli emes waqıtında o`z ko`z-qarasların bildirgen.

Abu Nasır Farabiy ilimi - pa`n tariyxında **«Shıg`ıstın` ullı filosofı», «Shıg`ıstın` Aristoteli», «Shıg`ıs Platonı»** atları menen belgili bolg`an. Onın` ekonomikalıq pikirleri «**Fozil kishilar shaxri**» shıg`armasında bayan etilgen. Ol en` da`slep mu`lkke iye bolıw, onın` ja`rdeminde bay bolıp jasaw mu`mkin ekenligin, mu`lkti paydasız jıynawdan saqlanıw, adamlarg`a, a`wladqa zıyan keltirmeytug`ın malmu`lk jıynaw paydalı is deydi. Basqalar ushın zıyan keltiretug`ın baylıq toplaw, mal-mu`lkke iye bolıw jaman a`det dep bildiredi. (Abu Nasır Farabiy: «Fozil kishilar shaxri». T. 1993 j. 38-bet). **Farabiy – «Mu`lk**

arttırıwda onsha qa`wip joq, biraq onı asırap saqlamaw mu`mkin emes. Eger basqa birewler esabınan mu`lk arttırg`anlar jazalanbasa, bunday jag`dayda xalqınan insan ha`m hadallıq jog`aladı. Mu`lkti asırap-saqlap ku`tiw o`zinin` mu`ta`jligi ushın paylansa, bul jaman is bolıp tabılmaydı»,** dep ko`rsetedi(Abu Nasır Farabiy: «Fozil kishilar shaxri**». T. 1993 j. 47-bet).

Abu Ali İbn - Sino ta`liymatında da Farabiydin` pikirlerine uqsas mu`ta`jlikler, olardı qanaatlandırıw mashqalaları ayırıqsha orın iyeleydi. Ol a`sirese, adamlar o`z mu`ta`jliklerin qanaatlandırıwda bir-birleri menen baylanısta boladı. Sebebi, ha`r bir Adam o`z aldına islese, ol qansha ku`shli ha`m qa`biletli bolmasın o`z mu`ta`jliklerin qanaatlandıra alatug`ın barlıq o`nimlerdi o`ndire almaydı. Sol sebepli olar o`z-ara ekonomikalıq kelisim tiykarında, yag`nıy miynet bo`listiriliwi arqalı miynet etiwge, ekonomikalıq xızmet alıp barıwg`a umtıladı. Sonın` ushın, İbn Sino adamlar ja`miyetten sırta jasay almaytug`ınlıg`ın, ol belgili bir ja`miyette g`ana o`z-ara ekonomikalıq birge islesiw arqalı o`z turmısın dawam ettiredi, o`zlerinin` jasaw mu`ta`jliklerine boysınıwı kerek dep u`yretedi.

İbn Sino «**Tib qonunlari**» shıg`armasında **«Eger haywanlar ta`biyat baylıqlarına qanaat etip jasasa, adamlarg`a bul baylıqlar jetpeydi, olar azıq-awqat, kiyim-kenshek, u`y-jayg`a bolg`an mu`ta`jliklerin qanaatlandırıwı tiyis. Eger haywanlar tayar ta`biyat baylıqların o`zlestirip alsa, adamlar bolsa o`z miynetleri menen za`ru`r bolg`an baylıqlardı do`retedi, sonın` ushın da olar miynet etedi ha`m ha`r qıylı xızmet – diyxanshılıq, sharwashılıq, o`nermentshilik penen ba`nt boladı» -** dep jazadı.

Yusup Xos Ha`jiptin` «**Qutadg`u bilig»** dep atalg`an shıg`armasında aytıp o`tilgen. Ol bul miynetinde, miynetke durıs haqı to`lew, miynetti xoshametlew, materiallıq ma`pti qorg`aw, ka`sip-o`ner iyelew, ku`shli sotsiallıq qorg`anıwg`a ko`p dıqqat bo`lgen. Shıg`armada diyxanlarg`a, sharwalarg`a, sawdagerlerge, o`nermentshilerge bag`ıshlang`an o`z aldına baplar bar. **«Xızmet etiwshi xalıq** – dep jazadı alım, **o`z miyneti na`tiyjesinen u`mit etedi. U`mit etken na`tiyjesine erise almag`an xızmetkerlerdin` kewli sınadı, … xızmetine ılayıq maqsetke**

erisken xızmetkerlerdin` bolsa kewli ko`kke jetedi» («Qutadg`u bilig» T. 1990 j. 63-bet).

Ol ma`mleket, el - jurt ha`m onın` baslıg`ı bay bolıwı ushın, adamlardı, jumısshılardı bay etiwi kerek, degen pikirdi alg`a su`redi. «**Xızmetkerler bay bolsa, ma`mleket, el basshısı bay boladı, el basshısının` ku`shi xalıq penen. Sonın` ushın xalıq toq bolsın**» («Qutadg`u bilig» T. 1990 j. 65-bet) dep jazadı. Ullı alımnın` bul ekonomikalıq ideyaları respublikamızda alıp barılıp atırg`an bazar reformaları menen sa`ykes kelmekte, dep aytıwg`a tolıq derek beredi.

«Reformalar insan ma`plerine sa`ykes kelgen, onın` talap ha`m mu`ta`j-liklerin qanaatlandırıwg`a ja`rdem bergen: jumıstın` da`reje-sin jaqsılawg`a qaratıl-g`an jag`dayda g`ana a`hmiyetli bolıwın udayı yadta saqlawımız kerek» -** dep tu`sindiredi, Prezidentimiz İ.A.Karimov ([1], 19 bet). Ha`r bir insan turmıstın` da`rejesin ol etip atırg`an miynetke, onın` mug`darına, sıpatına baylanıslı bolmasa, ekonomika ha`sh qashan rawajlanbaydı. İnsan miynettin` durıs ha`m a`dalatlı xoshametleniwi ekonomikag`a ko`p mug`darda kapital sarplaw menen ten`. Sonın` ushın da Prezidentimiz İ.A.Karimov respublikamızda ekonomikalıq reformalardın` strategiyalıq wazıypalarınan bir **«adamlarda jan`asha ekonomika-lıq pikirlewdi qa`liplestiriw, olardın` du`n`ya qarasın o`zgertiw, ha`r bir adamg`a o`z miynetin sarplaw tarawı ha`m formaların g`a`rezsiz belgilew imkaniyatın beriwi tiyis» dep ko`rsetedi ([1], 18 bet).

Shıg`ıs ekonomikalıq ta`liymatının` rawajlanıwında saqıpqıran A`mir Temurdın` ekonomikalıq pikirleri ayırıqsha orın iyeleydi. Olardın` ekonomi-kalıq pikirleri **«Temur tuzuklari»** dep atalg`an shıg`armasında ko`birek bayan etilgen. Onda «**Ekonomikalıq teoriya**» pa`ninde u`yretiletug`ın ko`plegen ekonomikalıq tu`sinikler haqqında aytılıp o`tiledi. «**Temur tuzuklari**» shıg`armasında A`mir Temur ta`repi-nen ma`mleketti basqarıw, onı rawajlandırıw nızam – qag`ıydaları, printsipleri, jolları, ekonomikanı sho`lkemlestiriw, turaqlastırıw mashqalalarına arnalg`an zo`ru`r usınıslar berilgen.

A`mir Temur ma`mleket ha`m ekonomikanı basqarıwdın` o`zine ta`n **eki basqıshlı**: («**Bas wa`zir ken`esi»** ha`m «H**a`r bir wa`layat ken`esi»**) mektebin

islep shıqtı. Bul basqarıw sisteması salıq jınaw, ta`rtipti saqlaw, o`ndiris ha`m ja`miyetlik infrastrukturalardı do`retiw ha`m olardı ju`rgiziw, qadag`alaw ha`m tekseriw jumısların alıp barıw, xalıqtın` minez - qulqın qadag`alap barıw ha`m basqa jumıslarg`a basshılıq etken.

A`mir Temurdın` ekonomikalıq siyasatı negizinde insan, onın` ma`pi, pa`rawan ha`m tınısh turmıs keshiriw ma`seleleri jatadı. Adamlarg`a o`ner-ka`sip u`yretiw, olardı jumıs penen ta`miynlew, isbilermenlik ha`m talapkershilik penen shug`ıllanıwshılarg`a za`ru`r bolg`an qarjılar ajıratıw, u`y - jaylar qurıp beriw haqqında aytılıp o`tiledi. **«O`ner - ka`sip ha`m bilim iyelerine iri ka`rxanalardan u`les berilsin, bileginde ku`shi bar jas adamlar bolsa, o`z jag`dayına qarap jol tutsın, qarjısı qolınan ketip qalg`an sawdagerlerge o`z qarjıların qayta tiklep alıw ushın qaznadan jeterli mug`darda altın berilsin», «ku`shi jetpegen diyxanlarg`a egis ushın tuxım, a`sbap-u`skeneler tayarlanıp berilsin», puxaralardan u`y-jayı buzılıp, qayta tiklewge qurbı jetpegenlerge kerekli zatlardı jetkerip berip, olarg`a ja`rdem berilsin»** («Temur tuzuklari» T.1993 j. 67 bet) dep ko`rsetedi A`mir Temur. Bul pikirler ha`zirgi da`wirde de, bazar ekonomikasına o`tiwde ulken a`hmiyetke iye.

A`mir Temur menshik ma`selelerine de itibar bergen ha`m ha`r qıylı menshiklerdin` ten` qollanıwına jag`day jaratıp bergen. Saqıpqıran A`mir Temur da`wirinde tiykarg`ı o`ndiris quralı bolg`an jerge iyelik etiwdin` bes tiykarg`ı ko`rinisi bolg`an.

A`mir Temur xalıqtı o`zi ju`rgizip atırg`an ekonomikalıq siyasatınan a`sirese, finanslıq qatnasıqlardan, aqsha mashqalaları ha`m salıq sistemasınan xabarlı bolıwı, yag`nıy ekonomikalıq jaqtan sawatlı bolıwın talap etken. Ol xalıq ekonomikalıq jaqtan sawatlı bolsa, ma`mleket te ekonomikalıq jaqtan rawajlanadı ha`m na`tiyjege erisedi dep esaplag`an.

Ja`ne de ol salıqlar haqqında jazıp: «**Eger xalıq dizimge alıng`an jerlerden beriletug`ın salıq naq aqsha menen to`lewge razı bolsa, olarg`a jen`illik beriliwi kerek»** - dep ha`m bunın` menen ol salıqtı naq aqsha menen to`lewshilerge naqlay emes aqsha yag`nıy, o`nim beriw jolı menen to`lewshilerge

qarag`anda jen`illikler beriw za`ru`rligin aytadı. Bunday siyasat a`libette a`piwayı miynetkesh xalıq ma`pleri menen u`zliksiz bayla-nısqan siyasat ekenliginen derek beredi. Bunday siyasat dun`yada ekonomikalıq ha`m a`skeriy ta`repten ku`shli, qudretli, ma`mleket du`zilisine sebep bolg`an. Saqıpqıran A`mir Temur sırtqı ekonomikalıq baylanıslardı ju`da` a`hmiyetli dep bilgen. Qıtay, Hindistan, Arab ma`mleketleri, Mısr, Rim, İzrail usag`an ma`mleketler menen jaqın ekonomikalıq baylanıslardı jolg`a qoyıwg`a umtılg`an.

Xalqımız, a`sirese, jaslarımız **Alisher Nawayını** tiykarınan shayır sıpatında jaqsı biledi. Ol ekonomikag`a da baylanıslı ko`plegen ideyalardı o`zinin` **«Maxbub ul qulub»** (**«Qa`lb su`yiklisi»**) shıg`armasında ko`rsetip o`tken.

Alisher Nawayı eki ekonomikalıq pikirdi alg`a su`rdi:

3) **Miynettin` mug`darı ha`m sıpatına qarap xoshametleniwi.**
4) **Miynetke qaray is haqı alıw, anna su`tindey hadal ekenligi.**

Nawayının` ekonomikalıq ko`z-qaraslarında menshik ma`selerine, onı durıs bo`listiriw, resurslardan u`nemli paydalanıw, ısırapgershilikke jol qoymaw, sonda g`ana xalıq toq, parawan jasaydı degen ideyanı alg`a su`redi. **«Isırap etiw saqıylıq emes, orınsız jumsawdı aqıllı adamlar saqıylıq dep esaplamaydı, hadal maldı kwydirgendi tentek deydi, jaqtı jerde sham jaqqandı aqıl-sız deydi».**

Ullı shayır Alisher Nawayı isbilermenlik, yag`nıy da`ramat tabıwdın` jolları u`stinde u`lgili pikirler aytqan. Onın` pikirinshe daramat tabıwdın` eki jolı bolıp, **birinshisi** o`z miyneti menen baylıq toplaw ha`m toq jasaw, al, **ekinshisi** bolsa urlıq, da`megoylik ha`m zorlıq esabınan baylıq jıynaw.

Sol da`wirlerden baslap ha`zirge shekem ekonomikalıq teoriya pa`ni bir qansha rawajlanıwı basqıshlarınan o`tti ha`m bug`an bir qatar ag`ımlar o`z u`leslerin qostı.

Ekonomikalıq teoriyanın` rawajlanıwındag`ı en` da`slepki ag`ımlar sıpatında "**Merkantilizm"** ag`ımın aytıwg`a boladı. Merkantilizmnin` en` ko`rnekli ko`zge ko`r-ingen wa`killeri bolıp: **T. Mann (1575-1621), A.Monkret`en de Vattevil` (1519-1584), G. Skaruffi (1519-1584). D. Nore (1641-16941), D. Yum (1711-**

1746) esaplanadı. Merkantilistler ta`liymatında ha`r qanday baylıqtın` deregi sawda sferası degen ideya tiykarg`ı orında iyeleydi. Olar, **baylıqtı aqsha menen belgileydi ha`m ma`mleket baylıg`ın saqlap turıw ushın milliy ekonomikag`a shet el kapitallarının` ag`ıp keliwine jol qoyılıw kerek dep ko`rsetedi.**

Merkantilistlik mektep u`a`kili **Antuan Monkret`en** ekonomikalıq pa`nge birin-shi bolıp «S**iyasiy ekonomiya**» tu`sinigin kirgizgen. Ol 1665 jılı «**Siyasiy ekonomiya traktati**» shıg`armasın jazg`an. Bul shıg`armanın` tiykarg`ı ideyası – «**ko`p satıw, az satıp alıw**». Merkantilizm Angiliyada da awıl xojalıg`ı ha`m sanaattın` rawajlanıwına tu`rtki bergen bolsa, Frantsiyada ol tiykarınan itibardı sanaatqa qaratqan. Frantsiyada bul ta`liymat basında Frantsiya koroli Lyudovik XIV-tin` finans (qarjı) u`a`ziri **J. B. Kol`ber(1619-1683 j.)** turg`an. «**Aqsha sawdanı rawajlandı-radı**» degen doktorinanı en` joqarı da`rejesine ko`tergen merkantilist **Jon Lo** edi. Jon Lo 1705 jılda o`zinin` tiykarg`ı shıg`arması «**Aqsha ha`m sawda analizi**» miynetin jazg`an. Jon Lonın` ideyası to`mendegilerden ibarat bolg`an: Onın` pikirinshe ekonomikalıq rawajlanıwdın` gilti ma`mlekette aqshanın` ko`pligi bolıp esaplanadı. Ol aqshanın` o`zin baylıq dep esaplamag`an, al tovarlar, ka`rxanalar ha`m sawdanın` o`zin haqıyqıy baylıq dep bilgen. Biraq, aqshanın` ko`pligi o`ndiris faktorlarınan tolıg`ıraq paydalanıwg`a imkaniyat beredi. Jon Lonın` pikirinshe, aqshalar metaldan emes, al xojalıq talabı tiykarında bankler ta`repinen shıg`arılatug`ın kreditten ibarat bolıwı kerek, yag`nıy qag`az aqshalarg`a u`stinlik beriledi. Merkantilizm mektebi ha`mme ma`mleketlerde tarıyxıy unamlı xarakterge iye boldı. Olar birinshi bolıp tutınıw qunın emes, al almasıw qunın baylıq sıpatında ta`n aladı. Olar qun ha`m baylıqtı aqsha menen bir dep bilip, a`piwayı etip aytqanda, kapital ja`miyetinin` ta`biyatın ashıp berdi.

Ekonomikalıq bilimlerdin` rawajlanıwındag`ı jan`a basqısh fiziokratlar atı menen baylanıslı bolıp «**Fiziokratiya»** yag`nıy «**Ta`biyat hu`kimdarlıg`ı**» dep atal-g`an. Olardın` merkantilistlerden tiykarg`ı ayırmashılıg`ı ha`r qanday baylıqtın` deregi sawda da emes, al miynette ekenligin tu`sindi. Bul ag`ımnın` wa`killerinen biri **F.Kene** bolıp, olardın` tiykarg`ı kemshiligi tek g`ana awıl xojalıg`ında islengen miynetti o`nimli miynet dep esaplap, barlıq baylıqlar awıl

xojalıg`ında o`ndiriledi dep ko`rsetiwi bolıp tabıldı. «**Baylıq awıl xojalıg`ında jaratıladı ha`m ko`beyedi**» degen ideyası menen merkantilistlerden ajıralıp turadı.

Ekonomikalıq bilimlerdin` rawajlanıwına «**klassik siyasiy ekonomiya**» wa`killerinen esaplang`an **Adam Smit, Ul`yam Petti** ha`m **David Rikardolarda** u`lken u`les qostı. Olardın` en` u`lken jetiskenligi miynet qunı teoriyasına tiykar salıwı bolıp tabıladı. **Uil`yam Petti** da bul ag`ımnın` ko`rnekli wa`killerinen bolıp, ol "**Ha`r qanday baylıqtın` atası miynet, anası - jer"** degen bahalı pikirdi ayttı. Olar o`ndiristin` ha`r tu`rli tarawlarına baylanıssız izertlewler baslag`an (**Baylıq bul- miynet, tovar, aqsha, payda h.t.b.** dep tu`sindirgen).

Olar «**Baylıq tek g`ana awıl xojalıg`ında emes, sonın` menen bir qatarda sanaat, qurılıs ha`m basqa xızmet ko`rsetiw tarawlarında da jaratıladı**» degen ilimiy juwmaqqa keledi.

Ekonomikalıq bilimlerdin` bunnan keyingi rawajlanıwı **marksislik** basqıshqa tuwrı keledi. X1X a`sirdin` aqırlarına kelip marksizmge qarama - qarsı bolg`an «**marjinalizm**» teoriyası payda boldı. Bul teoriyanın` ta`reptarları **K.Menger, Bem-Baverkler** esaplanadı. Bul ag`ım wa`killeri: **o`ndiris shıg`ınları, talap, usınıs, baha, na`tiyje yamasa shıg`ın shegerası, o`ndiristin` katnasıqları** h.t.b. tu`siniklerdi kirgizdi.

Marjinalizm ag`ımının` baslı bag`darı (**shekli paydalılıq)** teoriyası bolıp, olar o`ndiris shıg`ınların, talap, usınıs, baha, na`tiyje yamasa shıg`ın shegerasın, o`ndiris qatnasıqların h.t.b. anıqlawda sanlıq analizlerge su`yenedi ha`m bunda ekonomikalıq - matematikalıq modellestiriw usıllardan paydalanadı.

XX a`sirdin` aqırına kelip ekonomikalıq bilimler sistemasında u`lken o`zgerisler ju`z berdi. Ekonomikalıq teoriyanın` rawajlanıwında **monetarizm, neoliberalizm, keynslik, neoinstituttsionalizm** ag`ımları da payda bolıp, olar ha`zirgi zaman ekonomikalıq teoriyasının` baslı bag`darları esaplanadı.

XX a`sirge kelip ekonomikalıq analizdin` jan`a podxodları (esaplawları, jantasıwları) jan`asha talqılawlar payda boldı.

Keyinshiler - makroekonomikalıq analiz ja`rdeminde ma`mleket ja`miyettin` ekonomikalıq protsesslerin regulirovka etiwi tiyis ha`m a`melge asıradı da dep ko`rsetedi.

Monetarizm – ma`mlekettin` ekonomikag`a aralasıwının` sheklengenligi ha`r jılı aqsha massasının` tempinin` o`siwi 3 – 5 protsent bolıwı kerek dep ko`rsetedi.

«Ekonomikalıq usınıs» teoriyası – bazar ekonomikasın janlandı-rıw ushın usınıs faktorların, ekonomikalıq sub`ektlerdin` aktivligin (belsen`diligin) stimullastırıw kerek dep ko`rsetedi.

**Ratsional ku`tiw teoriyası** – ekonomikalıq sub`ektler, o`zlerinin` o`mirlik ta`jiriybelerinen ha`m mag`lwmatlardan paydalanıp ekonomikanın` keleshegin aldın ala ko`re biliwi, ma`mlekettin` qanday siyasat alıp barıwın ha`m og`an adekvatlı (juda` jaqın, uqsas) ha`reket etiwi kerek deydi.

**İnstituttsionallıq - sotsiallıq bag`dar** – bul tiykarınan ja`miyetlik evolyutsiya degende, ilimiy - texnikalıq progress, yag`nıy **«industuriyallıq», «informatsiyalılıq»** ja`miyet dep tu`sinedi.

«**Siyasiy ekonomiya**» pa`ni ha`zirgi «**Ekonomikalıq teoriya»** degen at penen 1990–shı jıllardan u`yretile basladı. Bunın` birinshi sebebi, ekonomikalıq pa`ndi siyasatlastırıwdan azat etiw bolsa, ekinshiden, ekonomikanı sho`lkemlestiriwdi ulıwma adamzatlıq printsiplerge muwapıqlastırıw bolıp tabıladı.

Qısqasha juwmaqlar

XX a`sirdin` aqırına kelip ekonomikalıq bilimler sistemasında u`lken o`zgerisler ju`z berdi. Ekonomikalıq teoriyanın` rawajlanıwında **monetarizm, neoliberalizm, keynslik, neoinstituttsionalizm** ag`ımları da payda bolıp, olar ha`zirgi zaman ekonomikalıq teoriyasının` baslı bag`darları esaplanadı.

XX a`sirge kelip ekonomikalıq analizdin` jan`a podxodları (esaplawları, jantasıwları) jan`asha talqılawlar payda boldı.

Keyinshiler - makroekonomikalıq analiz ja`rdeminde ma`mleket ja`miyettin` ekonomikalıq protsesslerin regulirovka etiwi tiyis ha`m a`melge asıradı da dep ko`rsetedi.

Monetarizm – ma`mlekettin` ekonomikag`a aralasıwının` sheklengenligi ha`r jılı aqsha massasının` tempinin` o`siwi 3-5 protsent bolıwı kerek dep ko`rsetedi.

«Ekonomikalıq usınıs» teoriyası – bazar ekonomikasın janlandırıw ushın usınıs faktorların, ekonomikalıq sub`ektlerdin` aktivligin (belsen`diligin) stimullas-tırıw kerek dep ko`rsetedi.

**Ratsional ku`tiw teoriyası** – ekonomikalıq sub`ektler, o`zlerinin` o`mirlik ta`ji-riybelerinen ha`m informatsiyalardan (mag`lwmatlardan) paydalanıp ekonomikanın` perspektivasın(keleshegin) aldın ala ko`re biliwi, ma`mlekettin` qanday siyasat alıp barıwın ha`m og`an adekvatlı (juda` jaqın, uqsas) ha`reket etiwi kerek deydi.

**İnstituttsionallıq - sotsiallıq bag`dar** – bul tiykarınan ja`miyetlik evolyu-tsiya degende, ilimiy - texnikalıq progress, yag`nıy **«industuriyallıq», «informatsiya-lılıq»** ja`miyet dep tu`sinedi.

«**Siyasiy ekonomiya**» pa`ni ha`zirgi «**Ekonomikalıq teoriya»** degen at penen 1990–shı jıllardan u`yretile basladı. Bunın` birinshi sebebi, ekonomikalıq pa`ndi siyasatlastırıwdan azat etiw bolsa, ekinshiden, ekonomikanı sho`lkemlestiriwdi ulıwma adamzatlıq printsiplerge muwapıqlastırıw bolıp tabıladı.

Ekonomikalıq teoriya – bul adamlardın` mu`ta`jliklerin tolıq qandırıwg`a erisiw ushın ekonomikalıq resurslardan(shiyki zatlardan) na`tiyjeli (effektli) paydalanıw jolların u`yretetug`ın ilim.

Makroekonomika bolsa, ekonomikanı bir pu`tin tu`rinde u`yretedi, ma`mlekettin` ekonomikasın ta`rtipke salıw nızamlıqların anıqlaydı.

Mikroekonomika bolsa, bul ha`r bir sub`ektlerdegi ha`m strukturalardag`ı (firmalar, tarawlar, tovar bazarları h.t.b.) ekonomikalıq baylanıs-lardı u`yretedi.

Ekonomikalıq teoriya ja`miyetlik pa`n bolıp, basqa ilimler sıyaqlı o`z predmetine iye. Ha`r qıylı da`wirlerde ekonomikalıq teoriya pa`ninin` predmeti haqqında ha`r qıylı anıqlamalardın` berilgenligin ko`riwge boladı. Ekonomikalıq bilimlerdin` rawajlanıwındag`ı en` da`slepki ag`ımlardan esaplang`an merkanti-listler, ilimiy izertlewlerdin` tiykarg`ı predmeti baylıqlar ha`m olardın` dereklerin u`yreniw bolıp tabıladı dep esaplag`an bolsa, fiziokratlar izertlew predmetin almasıw sferasınan o`ndiris sferasına o`tkeredi. Biraq olarda barlıq baylıqtın` deregi awıl xojalıg`ında dep esaplap bir qansha qa`teliklerge jol qoyadı.

Klassik siyasiy ekonomiya wa`killeri bul ilimdi, materiallıq o`ndiris taraw-larında milliy baylıqtı o`ndiriw, bo`listiriw ha`m toplaw jag`dayların u`yreniwshi ilim sıpatında alıp qaraydı.

Ekonomikalıq teoriya "**Siyasiy ekonomiya**" degen at penen u`yrenilip kelingen bir qansha jıllar dawamında ol, "**Materiallıq baylıqlardı o`ndiriw, bo`listiriw, almasıw ha`m tutınıwdı basqarıwshı nızamlar haqqındag`ı ilim**" degen anıqlamag`a tiykarlanıp kelindi.

Ekonomikalıq teoriyanı **o`ndiris qatnasıqların u`yrenetug`ın ilim** dep alıp qaraytug`ın ko`z-qaraslar XX-a`sirde jasag`an ko`pshilik ekono-mistler ta`repinen maqullanıp kelindi.

K.R.Makkonell, S.L.Bryu avtorlıg`ındag`ı **"Ekonomiks"** kitabında bul pa`nnin` predmeti **adamlardın` materiallıq talapların tolıg`ıraq qanaatlandırıw maqsetinde sheklengen resurslardan na`tiyjeli pay-dalanıw jolların u`yreniw** bolıp esaplanadı dep ko`rsetedi. Bul anıqlama ekonomikalıq teoriya "**Ekonomiks**" degen at penen ju`rgiziliwshi sabaqlıqlarda keltiriledi.

"**Ekonomiks**" ekonomikalıq teoriya kursına salıstırg`anda bir qansha ken`irek bolıp, ol Kembridj universitetinde **A.Marshalldın`** usınısı boyınsha engizilgen edi.

A.F.Shishkin avtorlıg`ındag`ı «Ekonomikalıq teoriya» sabaqlıg`ında, **bul pa`n o`ndiris qatnasıqların u`yretedi** degen anıqlama basshılıqqa alınadı.

80-jıllardın` aqırında baslang`an qayta qurıw siyasatı respublikamız ta`g`dirin o`zgertiw imkaniyatın berdi.

Qayta qurıw ha`m demokratiyanın` jarqın tımsalı respublikamızdın` g`erezsizlikke eriskenligi.

Respublika prezidenti İ.A.Karimovtın` aytqanınday Respublikanı milliy ma`mleket, sotsial ekonomikalıq ha`m ruxıy kamal taptırıwshı o`z rawajlanıw jolında islep shıg`ıwımız za`ru`r. Bazar ekonomikası ashıq sırtqı siyasatqa tiykarlang`an kushli demokratiyalıq hu`qıqıy ma`mleket ha`m puxaralardın` ja`miyetti payda etiw strategiyalıq maqseti bolıp qalıwı kerek.

Ha`zirgi ku`nde O`zbekstan g`erezsizlikke erisken ha`m bir ma`mleket sıyaqlı o`z rawajlanıw jolın izlep, jan`a ja`miyet qurıwg`a umtılıpatır. O`zbekstan modeli u`stinde respublikamızdın` jetekshi ekonomist, tariyxshı, siyasatshılar ken` ko`lemde ilimiy izleniwler alıp barmaqta. Tu`rli pikirler, usınıslar a`melge asırılıwı kerek bolg`an sotsial ekonomikalıq reforma da`stu`ri islep shıg`arılmaqta.

Xalıq ma`plerine juwap beriwshi sotsiallıq jaqtan bag`darlang`an bazar ekonomikasın qurıw O`zbekstannın` erkin rawajlanıwının` ajıralmas sha`rti.

Ekonomikalıq teoriya pa`ninin` predmeti boyınsha O`zbekstan ekonomistleri de o`zlerinin` bir qansha bahalı pikirlerin bildiredi.

Akademik **S.S.Gulomov**, akademik **G.P.Juravleva** ha`m basqa da bir qatar avtorlar ta`repinen jazılg`an "**Ekonomikalıq teoriya**" sabaqlıqlarında ha`m **Sh.Shodmonov, T.Juraevlardın` «Ekonomikalıq teoriya»** kursı boyınsha lektsiyalar teksti sıpatında jazılg`an kitabında da ekonomikalıq teoriya predmetine bir ta`repleme anıqlama beriwge jol qoymaw za`ru`rligi haqqında aytıladı.

Joqarıda keltirilgen anıqlamalar ekonomikalıq teoriyanın` predmetin adamzat ja`miyetinin` ha`r qıylı aspektlerin esapqa alıw tiykarında berilgen anıqlamalar bolıp tabıladı. Olardın` ayırımları **sheklengen resurslardan o`nimli paydalanıwg`a tiykarg`ı itibardı qaratqan bolsa, ekinshi bir toparı o`ndiris qatnasıqlarına ayrıqsha dıqqat awdaradı.** Usılardı esapqa ala otırıp bizin` pikir-

lewimizshe «**Ekonomikalıq teoriya**» pa`ninin` predmeti boyınsha ko`birek maqullang`an anıqlama sıpatında to`mendegishe anıqlama bergen maqul dep esaplaymız.

«Ekonomikalıq teoriya» pa`ninin` predmeti - sheklengen resurslar jag`-dayında, sheksiz talaplardı qanaatlandırıw maqsetinde, materiallıq baylıq-lardı o`ndiriw, bo`listiriw, almasıw ha`m tutınıw protsessinde ju`zege kele-tug`ın o`ndiris qatnasıqların, bazar ekonomikası jag`dayında xojalıqtı na`tiy-jeli ju`rgiziw jolların u`yreniwden ibarat.

Ekonomikalıq teoriya o`zinin` predmetin u`yreniw arqalı ja`miyet rawajlanıw-ının` ekonomikalıq nızamların da ashıp beredi.

Ekonomikalıq nızamlar - bul ekonomikalıq ha`diyseler ha`m qubılıs-lardag`ı u`zliksiz qaytalanıp turatug`ın o`z - ara baylanıslar ha`m sebep aqı-betlerdin` ulıwmalıq ta`replerin sa`wlelendirip ko`rsetetug`ın tu`sinik bolıp tabıladı.

**Ekonomikalıq kategoriya – bul logikalıq tu`sinik bolıp, ol ekonomikalıq qubılıstın` ta`replerinin` mazmunın ulıwmalastırılg`an tu`rde ko`rsetedi. Mısalı**, kapital, is haqı, inflyatsiya, jumıssızlıq ha`m tag`ı basqa.

Ekonomikalıq teoriyada ja`miyet rawajlanıwının` ekonomikalıq nızamları **ulıwmalıq, arnawlı ha`m ayrıqsha tu`rlerge** ajıratılıp u`yreniledi.

Bizin` pikirimizshe bul temanı mekteplerde yamasa ka`sip - o`ner kolledjle-rinde oqıtqan waqtımızda ko`birek oqıwshılardın` dıqqat itibarın o`zimizdin` jerleslerimiz bolg`an ilimpaz – oyshılları haqqında ken`irek mag`lıwmatlar beriw-lerimiz kerek dep oylaymız.

Paydalanıwg`a usınıs etiletug`ın a`debiyatlar

1. İ.A.Karimov "Uzbekiston iktisodiy isloxotlarini chukurlashtirish yuilida" T. Uzbekston, 1995 y.
2. İ.A.Karimov Uzbekiston XXI asrga intilmokda. T. Uzbekiston, 1999 y.
3. İ.A.Karimov İsloxatlarni amalga oshirishda kat`iyatli bulaylik. T. Uzbekiston 1996 y.
4. İ.A.Karimov Uzbekiston bozor munosabatlariga utishning uziga xos yullari, T. 1993 y.
5. İ.A.Karimov Uzbekiston: milliy istiklol, iktisod, siesat va mafkura, T.1993 y.
6. İ.A.Karimov. Uzbekiston iktisodiy isloxotlarni chukurlashtirish yulida. T. 1995 y. II-kism, 194-217 betlar.
7. İ.A.Karimov. Uzbekiston XXI asrga intilmokda. T. 1999 y. 17-18 betlar.
8. K.Makkonell, S.Bryu Ekonomiks. Predmet i metod. T. 1992 g. Str. 18-26.
9. N.Beknozov, Yu.K.Yuldoshev Bozor iktisodiyoti nazariyasi.T. 1993 y. 1- mavzu.
10. Sh.Sh.Shodmonov İktisodiyot nazariyasi T. 2002 y. 1-bob, 3-33 betlar.
11. Bozor iktisodieti nazariyasi. T-Uzbekiston - 1993 y.
12. S.S.Gulomov «İktisodiy ta`limotlar tarixi» T – Fan - 1997 y.
13. İktisodiy ta`limotlar tarixi kursining dasturi tuzuvchi prof. A.A.Razzakov T- 1996 y.